

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्मव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. iv–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥

2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a न्तमनन्तः] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; न्तमन्तः C₄₅^{ac} • पारं] C^ΣK₇ME; पारं K₈₂K₁₀K₃ 1b सुसूक्ष्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; सुसूक्ष्मः C₀₂ • जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; जगत्सुसारं C₀₂, जगत्सुसारं K₁₀, जगत्सुसारम् K₃ 1c भिरासमग्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃E; भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) 1d वृषः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वृषो C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; सहस्राध्यायमुः C₀₂, सहस्राध्यायमुः E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}; पर्वचास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}E • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em.; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वैशम्पायनः C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄C₄₅K₇K₃E, जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; तच्छृणु त्वमः C₀₂, ——— K₁₀, तच्छृणु त्वमः K₃ • तन्द्रितः] C₀₂K₈₂; तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃ME, ——— K₁₀

जनमेजय उवाच ।
 भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्म परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नावहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

4ab = MBh 13.112.9ab

4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्स.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 भचावं स. C₀₂, भगव स. K₃, भगवं स. M • ०धर्मज्ञ] C^ΣK₁₀K₇ME; ०ज्ञ K₈₂, ०धर्मज्ञ:
 K₃ 4b ०विशारद] C₉₄K₁₀K₇K₃; ०विसारद: C₄₅C₀₂K₈₂E, ०विशारदम् M 4c अस्ति धर्म]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति धर्म: C₄₅, अस्ति धर्म C₀₂M, अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃ME; परो
 गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇ 5a द्वैपायन.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; द्वैपायन. C₀₂
 • ०मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०मुखोद्गीर्ण C₀₂, ०मुद्गीर्ण K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं
 M^{pc}, मुखोद्गीर्ण E 5b धर्म वा यद्वि.] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धर्म यत्तद्वि. C₄₅, धर्मवत्य द्वि. C₀₂, धर्म वा
 यद्वि. K₃, धर्मवाक्यं द्वि. M • ०त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E; ०त्तम: C₀₂, ०तम: M 5c हि मे तृप्तिं]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; हि मे तृप्ति K₃, प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्नात्तपोधन C₉₄,
 यत्ना तपोधन: C₀₂, यत्ना तपोधन K₃, यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E;
 om. M^{ac} 6a राजन्.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; राजन्. K₃, राजन्. M 6b ०ख्यानमनुत्तमम्]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; ०ख्यानमुत्तमम् C₄₅, ०ख्यानमुत्तमम् C₀₂, ०धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₃ (hypermetr.)
 6c ०प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०प्राप्त C₀₂ 6d ०धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०र्म
 C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शृणोत C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मे
 C₄₅ 7a ०कर्तारं] C^ΣK₈₂K₇K₃ME; ०कर्तन्त K₁₀ 7b ०व्रत.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃E; ०व्रत.
 M • ०यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME; ०यन C₀₂, ०यण: K₈₂, ०यनं K₇, ०यणं K₃ 7d ०परम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; ०न्वितम् C₀₂K₃, ०परं K₁₀ 8a ०र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०र्थं प्रश्नैकं
 C₉₄K₃, ०र्थप्रश्नैकम् C₀₂E, ०र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभ.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभु. C₀₂, प्रभ. K₇
 8c ०धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME; ०धरो C₉₄, ०धरा K₁₀ 8d ०न्वित:] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 ०न्वितं C₀₂K₃M

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुचार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियतेऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M; ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E 9b वर्णः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M;
 वर्णाः E • वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; वर्जितं C₀₂, वर्जिता: K₇ 9c व्यञ्जनः]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M; व्यञ्जनः E 9cd मुक्तमक्षः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मुक्त अक्षः C₄₅,
 मुक्तं अखः K₃, मुक्तं अक्षः M 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇E; किमतः परम् C₄₅C₀₂, किमतत्परं
 K₁₀K₃M 10a चार्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME; चार्यः C₀₂K₇K₃ 10ab सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃ME; विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C₀₂, सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु
 तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; किमतः परम् C₄₅M, किमतत्परं C₀₂K₃ 11 राग उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME;
 रागोवाच K₃ 11a देहे क्षः] C₉₄C₀₂K₇; देहात्क्षः C₄₅, देहक्षः K₈₂K₁₀K₃ME • याते]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; यान्ते K₃ 11b अग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अग्निशिवादिभिः C₀₂,
 अग्निशिवादिभिः K₃ 11c दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दूतैः C₀₂K₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃;
 नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; निरञ्जन C₀₂ 12a पाशैः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; पाशैः C₀₂, पाशैः K₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; बद्धो C₄₅,
 बद्ध K₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pe}E; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃, निर्देहस्य M^{ac} •
 व्रजेत्] C^ΣK₈₂K₇K₃ME; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्ग C₀₂K₃M • स]
 C^ΣK₈₂K₇K₃E; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M; यान्ति C^ΣE 12e संशयः] C^ΣK₇ME;
 संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₃ 12f तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; तुमि C₄₅

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्ज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥

13 अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{25}K_{82}^{pc}K_{10}K_7K_3ME$; om. K_{82}^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$;
 अतिसंशयकष्टं ते C_{94} , अतिसंशयकष्टमे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 13b द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 च द्विजोत्तमः C_{02} , द्विजसत्तमः K_3 13c ०ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; ०ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3ME$ • मनुष्यैस्तु]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; मनुष्यैश्च C_{45} , मनुष्यैस्तु C_{02} , मनुष्यैस्तु K_3 14a कर्म.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$;
 अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म. $C_{02}E$ • ०हेतुः] C_{45} ; ०हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, ०हेतु C_{02} • शरीरस्य]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शरीरस्य C_{02} 14b उत्पत्तिर्नि.] M ; उत्पत्तिनि. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$,
 उत्पत्तिनि. $C_{02}K_3$ • च यत्] $C^{25}K_{82}K_7ME$; च यः K_{10} , यत् K_3 14c सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 सुकृतकृतन् C_{02} , सुकृत K_3 • चैव] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7ME$; वापि K_3 14d ०हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$;
 ०हृतः C_{02} 15a तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तेनैव $C_{02}K_3$ • संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 सा यान्ति $C_{02}K_3$, सा याति M 15b वा] $C^{25}K_{10}K_7ME$; च $K_{82}K_3$ 15c सुख.] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7E$;
 सुखं M • ०दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; ०दुःख $C_{02}K_{10}E$ 15d ०सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$;
 ०सम्भवः $C_{02}E$ 16a ०न्द्र] $C^{25}K_{82}K_7ME$; ०न्द्रः K_{10} 16b देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; देहे C_{02} ,
 देह $K_{10}M$ • नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; नृणा $C_{45}C_{02}$ 16c यं कालपाशमित्याहुः] em .;
 यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$, कालपाषेति
 ऽपस्त्वेह M 16d ०व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; ०व्रतः $C_{45}C_{02}$ 17a विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 विदित C_{02} 17ab किञ्चिज्ज्ञा.] $C_{45}M$; किञ्चिद्वि. $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि. C_{94}^{ac} , किञ्चि जि.
 C_{02} 17b कथं द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; xxxxxxxx ऽम त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (can-
 celled) कथं द्विज C_{02} 17c कालपाशं च] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7E$; कालपाषेति M 17d वेत्तुमर्हसि]
 $C^{25}K_{82}K_{10}$; वेत्तुमर्हसि K_7 , वेत्तुमर्हसि ME 18a कला.] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; काला. $C_{02}K_{82}^{ac}$
 • ०कालं च] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7$; ०कालश्च ME 18b ०कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ०कला $C_{45}K_7$, ०विधि
 K_{82} , ०कलाः M 18c त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; त्रुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, त्रुटिद्वयं $K_{82}M$ • ०मेषस्तु]
 $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; ०मेषस्तु C_{94} , ०मेषद्वि. K_{82} 18d निमेषद्वि.] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7E$; निमेषाद्वि.
 M 19a ०गुणिता] $C^{25}K_{82}K_{10}K_7E$; ०गुणितं M 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै
 त्रिंशता C_{45} , काष्ठा वै त्रिंशति C_{02} , काष्ठाचै त्रिंशति M 19c मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$; मुहूर्त
 C_{45} , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मानुषश्च C_{02} • ०त्तम] $C^{25}K_{82}K_7^{pc}E$;
 ०त्तमः $K_{10}M$, ०त्तमः K_7^{ac}

मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥

22 K₁₀ omits verses 22–24

20a मुहूर्त०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मुहूर्ता M, मुहूर्त E 20c रात्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; रात्र M
 20d नीषिणः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; नीषिण M 21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; मास C₀₂ •
 •मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •मासश्च C₀₂E, मासाहुः M 21b काल०] C^ΣK₈₂K₁₀ME; कला०
 K₇ 21c शतं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; शत० E 21b मानुष०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; माणुष्य० C₄₅C₀₂
 (unmetr.) 22a षष्टिं चैव] C^ΣK₇M; षष्टिं वर्ष० K₈₂, om. K₁₀, षष्टिश्रैव E 22b •युगः]
 C^ΣK₈₂K₇; om. K₁₀, •युग ME 22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] C^ΣK₈₂K₇; om. K₁₀, कलिसंख्यास्तु
 द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E 22d द्वापरो युग संज्ञितः] C^ΣK₈₂K₇; om. K₁₀, द्वापरः युगः
 संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E 23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E; त्रेता C₀₂M, om. K₁₀, त्रेता
 K₇ • त्रिगुणा] C^ΣK₈₂K₇E; तृगुणो M, om. K₁₀ • ज्ञेया] C^ΣK₈₂K₇E; ज्ञेयः M, om.
 K₁₀ 23b •युगः] C^ΣK₈₂K₇M; om. K₁₀, •युग E 23d ह्ये०] C^ΣK₈₂ME; om. K₁₀,
 हे० K₇ • •सप्ततिः] C^ΣK₈₂K₇E; •सप्तति M, om. K₁₀ 24a चैकस्य] C^ΣK₈₂K₇M^{pc}E;
 om. K₈₂K₁₀M^{ac} 24b •क्तं] C^ΣK₈₂K₇E; •क्त M, om. K₁₀ 24c कल्पो] C₄₅; कल्प
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, om. K₁₀ • मन्वन्त०] C^ΣK₈₂K₇E; न्वन्त० M^{ac}, मन्वन्त० M^{pc}, om.
 K₁₀ 24d •दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; •दशं C₄₅, om. K₁₀ • संख्यया] C^ΣK₈₂K₇E; शंख्यया
 M, om. K₁₀ 25b •आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; •आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₇;
 करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂ 25d •दर्शिभिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 •दर्शिभि M

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d = MBh 12.220.4Id = GarP 1.108.7d

26a प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; प्रलीयते C_{45} 26b सर्वं च०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वश्च०
 M 26c अहागमे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अहाग_ K_{10} , अहागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d पद्यन्ते]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; पद्यन्ति M 27a ०र्ध०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; ०र्धं K_{10} 27cd ०वाहुर्भृ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$;
 ०वाहुर्भृ० $C_{02}K_{10}M$ 27d महर्षयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; महयः K_{82}^{ac} , महर्षयः K_7 , महर्षिभिः M 28a ०आर्क०]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; ०आर्का० M^{ac} • ०तारेन्दु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ०तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; दृश्यन्दिह C_{45} , दृश्यते त्विह: C_{02} , दृश्यते त्विह: M 28c ०त्वैव] $C_{94}K_{82}K_7E$;
 ०त्वैव $C_{45}K_{10}M$, ०त्वैह C_{02} 28d ०श्रमं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ०श्रमो K_{82}^{ac} , ०श्रामन् K_{10} , ०श्रामो M
 • विद्महे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विद्महे C_{45} , विद्यते M 29b कालः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; काल
 E 29c कालस्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वशगा E
 29d कालवशकृ०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कालो वशकृ० M 30b देवराजा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; देवराज
 ME • ०त्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ०त्तमः M 31a कालो] $C_{94}C_{45}K_{82}$; काल $C_{02}K_{10}K_7ME$
 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{45} ; ब्रह्मविष्णुपरः $C_{94}K_7M$, ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$, ब्रह्मविष्णुपर E
 (unmetr.) 32a श्रुतं वै] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; श्रुतो वः M • ०चक्रं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 ०चक्रस्य C_{02} , ०चक्रतु M 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिसृतम् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ (unmetr.)
 32c परार्धं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; परार्द्धं च C_{94} , परार्धश्च M^{ac} , परार्धश्चे M^{pc} • परं चैव]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; परार्धैव M 32d वः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{ac}$; नः M^{pc} , यः E • ०दीपितम्]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ०दीयतां M

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्थं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्थं यावदेव हि ।
 परार्थद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥

34cd E omits 34cd-35

34ab = BrahmanḍaP 3.2.101

33 अनर्थयज्ञ उवाच] C^ΣK₈₂^{pc}K₁₀K₇ME; om. K₈₂^{ac} 33b सहस्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; साहस्रं M
 • युतं] C^ΣK₈₂K₇ME; • तन् K₁₀ 33cd कोटिमं] C^ΣK₈₂K₁₀ME; कोटिः K₇ 33d • बुदं]
 C^ΣK₈₂K₁₀ME; • बुदं K₇ 34a निखर्वं च] C^ΣK₈₂K₇E; निखर्वं तु K₁₀, निसर्वश्च M 34b शङ्कुः]
 corr.; शङ्कु C^ΣK₈₂K₁₀K₇M, शङ्ख E • पद्मं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; पद्म M 34c समुद्रो]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; समुद्रं M, om. E • मध्यमन्तं च] C^ΣK₈₂^{ac}M; मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तश्च
 K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇, om. E 34d परार्थं च परं तथा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; परार्थपरद्वेगुणाम् M, om. E
 35b परार्थं] K₇; परार्थं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्थं C₉₄, om. E 35c परार्थं] C^ΣK₈₂K₁₀M;
 परार्थं K₇, om. E 35d • संख्या] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; • संख्या M, om. E 36ab परात्परतरं नास्ति
 इति मे निश्चिता मतिः] C^ΣK₁₀K₇^{pc}; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरनास्ति
 इति मे निश्चिता मतिः M, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E
 36e • वेदं] C₉₄E; • वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), • वेदा K₈₂, • वेदैः M 36f • आख्याता]
 C₉₄C₄₅K₈₂; • आख्यातं C₀₂K₁₀K₇ME • • तम] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; • तम M 37a ब्रह्माण्डं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणश्चापितं क्वचित्
 C^ΣK₈₂K₁₀E, प्रमाश्चापितत् क्वचित् K₇, प्रमाणश्चापितां कति M 37c • मूर्ध्वेषु] em.; • मूर्ध्वेषु C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME
 37d सूर्यस्तं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; सूर्यो M^{ac}, सूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M; महीम् C₉₄,
 मही K₁₀K₇E

अनर्थयज्ञ उवाच ।

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।

देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।

ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।

दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसभा ।

प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।

दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।

आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥ १:४२ ॥

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

38a ब्रह्मा०] C^२K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] C^२K₈₂K₇M; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E
38b शक्यं क०] K₈₂K₁₀E; शक्या क० C^२K₇, सक्याङ्क० M 38c देवास्ते] C^२K₈₂K₁₀K₇E;
देवतापि M 38d मानुषाणां च] C^२K₈₂K₁₀K₇E; मानुषार्नश्च M^{ac}, मानुषानाश्च M^{pc} 39c पुराख्यातो]
C^२K₈₂K₁₀K₇; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा०] C^२K₈₂K₁₀K₇E; शिवाण्ड० M^{ac},
शिवाण्डे० M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः C₉₄C₄₅K₇, सर्वेषामेव भूरिताः
C₀₂, सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामिव भूरिणाम् K₁₀, सर्षपा इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिमां E
40c दिशा०] C^२K₈₂K₇ME; शिवा० K₁₀ 40d ब्रह्माण्डे] C^२K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं
शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; य च कीर्तितम् C₄₅, कीर्त्तिता शृणु M 41a सहासहः] K₇; साहासह
C^२K₈₂K₁₀ME • सहः सद्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहः सज्ञा C₄₅, सहो सद्यः M, सहः सज्ञो E
41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विसह C₀₂M • ऽसभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहा M, सभाः
C₄₅, सता E 41c प्रसहो] C^२K₈₂K₁₀K₇M; प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; प्रसवः
C₀₂, सप्रहः E • सानुः] C^२K₈₂K₁₀; सानु K₇ME 41d पूर्वतो] C^२K₈₂K₁₀K₇M; पर्वतो E
42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भास_ C₀₂, भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भानु
C₄₅M 42b द्युतिमो] C^२K₈₂K₁₀M; द्युतिनो K₇E 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
दीप्ततेजाश्च तेजश्च C₄₅, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो]
C^२K₈₂K₁₀K₇E; तेजतेजयह M 42e आग्नेये] C^२K₈₂K₁₀E; आग्नेय K₇, आग्नेय M • त्वेतदा०]
C^२K₈₂K₁₀K₇E; त्वेचमा M 42f शृण्वथ] C^२K₈₂K₁₀K₇E; शृणुथ M • द्विज] C^२K₈₂K₇ME;
द्विजः K₁₀

प्रथमोऽध्यायः

[याम्ये]

यमोऽथ यमुना यामः संयमो यमुनोऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥ १:४३ ॥

[नैरुते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥ १:४४ ॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रुः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४५ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भोऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १:४६ ॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४७ ॥

43b संयमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_7$, यमुना K_{82} , यमतो M, यमुना. E • यमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; यन M 43c संयनो यमनोयानो] K_{82} ; संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_7 , यमियुग्मा यनो यानः M 43d यनियुग्मा यनोयनः] K_{10} ; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} , यनियुग्मा नयो यमः K_7 , दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोयन E 44a नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E 44b नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोरगनन्दनः C_{45} , नगरोरगनन्दनः C_{02} , नगरोरगनन्दनः K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोरगनन्दनः E 44c नगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; नृगभो K_{10} , नगर्भ M • गहनो गुह्यो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E 44d गूढजो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; गुडजो M • तत्परः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; तत्परम् M 45a वारुणेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारुणे च E 45b शृणु] $K_{10}M$; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृङ्गे C_{02} , मृद्धे E 45c बभ्रुः सेतुर्भो.] corr.; बभ्रुं सेतुर्भो. $C_{94}C_{45}$, बभ्रुं सेतु भो. C_{02} , बभ्रुः सेतु भो. K_{82} , बभ्रुं सेतुर्भो. K_{10} , बभ्रु सेतुर्भो. K_7 , बभ्रू सेतु भो. M, बभ्रून्सेतुर्भो. E 45d प्रभवोद्भव.] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रभवोद्भव. M • भाजनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; भाजन E 45e भरणो] $C_{45}K_7$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10} , भरणः M 45f दशैते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; दशैते K_7 , दशैता M • आलयाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; आलया ME 46a नृगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नृगभा M • गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; गर्भाश्च $C_{02}K_{82}ME$ 46b देवगर्भो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; देवगर्भ M 46c गर्भश्च] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; गर्भाश्च K_{82} , गर्भोश्च M 46d वृषाङ्को] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वृषाङ्गो M • वृषभ.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; वृष. C_{02} 47a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; वृषजो वृषनन्दनः M, ज्ञानवाश्च तथा सत्य. E 47b वृषजो वृषनन्दनः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; वृषनन्दनः K_{82} , दशनायक वायवे M 47cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K_7 , कीर्तितो यं मया द्विज यथा तथ्येन सुव्रतः M

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥ १:४८ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:४९ ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५० ॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५१ ॥
सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १:५२ ॥
एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।
कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५३ ॥

48a सुलभः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; सुरभः E • सुमनः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; सुमनाः K_7 , सुमनो M • सौम्यः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सोम्य M 48c सतः सत्य] corr.; सत सत्य $C^{\Sigma}K_7$, सत्यसत्य K_{82} , सुत सत्य K_{10} , सुतः सत्य M, सत सत्या E • लयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; लयं K_7 48cd शम्भुर्दो] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; शम्भु दं $C_{02}K_{82}K_7$, शम्भुर्दं M 48d नायकमु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; नायक उ E 49a वज्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वज्रः M 49b वर्षणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; वर्षणं K_7 , वर्षणं च E 49c इलनो वलिनो ब्रह्मा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; इलिनो वलिनो ब्रह्म M 49d दशो] $C_{94}K_{82}K_7E$; दशैः $C_{45}C_{02}K_{10}$, दशैः M • नायकाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; नायका M 50a अपरो विमलो मोहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; अपरः विमलो मोहो M 50b निर्मलो म] em.; निर्मलो म C_{94} , निर्मलोन्म $C_{45}K_7$, निर्मलोन्म $C_{02}E$, निर्मलोन्म $K_{82}K_{10}$, निर्मलोन्म M 50c अक्षयश्चाव्ययो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अक्षयाश्चाव्ययो C_{02} , अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E 50cd विष्णुर्व] $C_{94}C_{45}K_7E$; विष्णु व $C_{02}K_{82}M$, विष्णुर्व K_{10} 50d मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7$; मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$, वरवर्षणः K_{10} , मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E 51a सर्वेषां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; सर्वेषा K_7 • दशमीशानां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; दशरीशानां E 51b परिवारः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7ME$; परिवारं K_{82} 51d सहस्रैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्रैः M • वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^pK_{82}K_{10}K_7$; वारिता C_{02}^a , वारितः M, वारिताः E 52ab एकैकम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; एकैकं म $C_{02}K_{82}M$ 52b परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परिवारितः M, परिवारितमाः E 52c अयुतं] E; अयुतैः $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$, अयुतैः K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; प्रयुतैः वृन्दैः K_7 , प्रयुतैर्भृत्य M 52d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतैः नियुतैः वृतः K_{10} , प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E 53a परिवारो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) 53b नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; नियुत C_{02} • च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^pME$; चः K_7^a 53c कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$; कोटिभिः दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभिः दशकोटिकम् M 53d एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$; एकैकः परिवारितः C_{94} , एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M

दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५४ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५८ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:५९ ॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६० ॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

✧

54a दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एकैकं M 54b वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{10}$; वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K_7 , वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E 54c वृन्दवर्गेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वृन्दवर्गभिः तैर्वृतम् M 54d खर्वभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; खर्वभिः परिवारितम् K_7 , खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E 55a खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; खर्ववर्गेण एकैकम् M 55b दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणैर्वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृत्तं K_7 , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E 55c खर्वेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; खर्वेषु K_7 55d शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; शङ्कुभिः परिवारितः E 56a पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, पृथगेनैव C_{45} 56b वारितम्] $K_{82}^{\text{pc}}M$; वारितः $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$, वारितं K_{82}^{ac} 56d समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; समुद्रैः C_{94} , समुद्रैः C_{45} • वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारितः E 57a तथैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तथैव C_{02} 57b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{82}M$; मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् K_{10} , मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् K_7 , मध्ये शङ्खायुतैर्वृतः E 57c मध्यसंख्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मध्यसांख्यो च M, मध्ये शंखेषु E 57cd एकैकमनन्तैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; एकैकं मनन्तैः K_7 , एकैकं अनन्तैः M 57d वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारितः E 58b परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; परार्धपरिवारितम् C_{02} , परार्धपरिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धपरिवारितः E 58d वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; वारितवारितं K_{10} , वारितः E 58e कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; कथितो K_{10} , कथिता E 58f शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; शक्यं C_{02} • सांख्यमु.] $C_{94}C_{02}K_{10}M$; सांख्यमु. C_{45} , सख्यमु. K_{82} , संख्यमु. K_7 , संख्यामु. E 59a प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_7ME$; प्रमाणं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} 59b संक्षेपाद्ब्रुवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संक्षेपाद्ब्रुवतो C_{45} , संख्येपाद्ब्रुवतो K_7 , संक्षेपं ब्रुवतो M 60a कोटिकोटि.] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कोटीकोटि. M 60a च परीमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; च परीमाणं C_{45} (unmetr.), परीमाणञ्च M 60b ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; — — — C_{02} • कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; कीर्तिता C_{02} , कीर्तितः $K_{82}M$

विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६१ ॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६२ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६३ ॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६४ ॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६५ ॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६६ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६७ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६८ ॥

✧

61cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व०, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

✧

61c विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj.; विंशकोटिषु गुल्मेषु C^ΣK₈₂K₁₀K₇E, विंशकोटि विना गुल्मे M 61d ऊर्ध्वतस्त०]
 C^ΣK₈₂K₇E; ऊर्ध्व__ K₁₀, ऊर्ध्वतो त० M • रविः] C^ΣK₈₂K₇M; रवि E 62a प्रमाणं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₄₅ 62c ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇M, {ब्रह्माण्डाश्च}०
 C₀₂, ब्रह्माण्डाश्च E • ०मेयाणां] C₉₄K₈₂ME; ०मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ 62d ०कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 ०कीर्तिताः C₀₂, ०कीर्तितः M 63b ०सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; __ मः C₀₂ 63c पूर्णं]
 C₉₄C₀₂K₈₂E; पूर्वे C₄₅, पूर्णं K₇, पूर्वं M 63d मातरिश्वा] C^ΣK₈₂K₇E; मातरिश्च M • ०तथम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०तथा C₀₂M 64a संक्षिप्य] C^ΣK₈₂K₇E; संक्षिप्यः M 64b प्राप्तं चोशनसं]
 C₄₅K₈₂K₇; प्राप्तं चोशनसं C₉₄, प्राप्त*ओशनसं C₀₂, प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E
 64c संक्षिप्य] C^ΣK₈₂K₇E; संक्षिप्यः M 64d प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] C^ΣK₈₂K₇E; प्राप्तश्च बृहस्पति M
 65b सूर्यं] C₀₂E; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇, सूर्य C₄₅M • त्रिंशत्स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त्रिंशस० C₀₂M
 65c ०विंशत्सहस्राणि] corr.; ०विंशहस्राणि C₉₄, ०विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, ०विंशत्सहस्राणि
 E 65d मृत्युं प्राह] C^ΣK₈₂K₇E; मृत्यु प्राहः M 66a ०विंशत०] E; ०विंश० C^ΣK₈₂K₇M
 66b कीर्तितम्] E; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₇^pcM, कीर्तिताः C₀₂, कीर्तित K₇^ac 66c वसिष्ठाय]
 C₉₄C₀₂K₈₂ME; विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₇ 66d विंशत्श्लो०] corr.; विंशत्श्लो० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E,
 विशत्श्लो० C₄₅, त्रिंशत्श्लो० M 67a अष्टादशसहस्राणि] C^ΣK₈₂E; अष्टादशसहस्राणि K₇, वसिष्ठेदशसहस्रं
 M 67c सारस्वतस्त्रि०] em.; सारस्वता त्रि० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सारस्वतास्त्रि० C₄₅, सारस्वत तृ० M
 • ०धामाय] C^ΣK₈₂K₇ME; om. K₈₂^ac 67d सहस्रदश] C^ΣK₈₂K₇E; सहस्रादश M 68b भर०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भार० C₀₂, सन० M 68d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂; अभाषत C₀₂, अभाषतः
 K₇E, मभासतः M

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:६९ ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७० ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७१ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय तु ॥ १:७२ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७३ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥ १:७४ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७५ ॥

69b अन्तरी०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; अन्तरि० M 69c त्रय्यारुणिं] corr.; त्रैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}M$, त्रैयारुणि $C_{02}E$, त्रैयारूपिनि K_7 69d अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7$; अभाषत: C_{45} , स्वभावत K_{82} , मभासत: M, ह्यभाषत E 70a त्रय्यारुणि०] corr.; त्रैयारुणि० $C^{\Sigma}K_7$, त्रैयारुणि० $K_{82}E$, त्रैयारुणि० M • विप्रेन्द्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; विप्रेन्द्र $C_{02}M$ 70b धनंजय०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; धन० K_{82}^{ac} • •भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; •भाषत: $C_{45}ME$ 71b •मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; •मुणि M 71c कृतंजयाद्वि०] $C_{94}K_{82}E$; कृतंजया द्वि० $C_{45}C_{02}K_7$, धनञ्जय द्वि० M • •श्रेष्ठ] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; •श्रेष्ठो E 71d ऋणंजय०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; ऋणंजाय० C_{45} • •महात्मने] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; •मभासत: M 72a प्राप्तो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्राप्त: M, प्राप्तौ E 72b महर्षिणे] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; महर्षिण: M 72c गौतमाच्च] $C^{\Sigma}K_{82}E$; गौतमाश्च K_7 , गौतमेन M 72cd भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय] em.; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्विताय $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्विताय C_{45} , भरद्वाज तस्मा हर्यद्विताय M, भरद्वाजस्तस्माद्दम्यादमाय E 73a राजश्रवास्त०] em.; राजश्रव त० $C^{\Sigma}K_{82}E$, राजश्रव त० K_7 , राजश्रव त० M 73c •शुष्मात्त०] $C^{\Sigma}K_7ME$; •शुष्मा त० K_{82} 73cd प्राप्तस्तृ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; प्राप्त तृ० C_{02} 73d भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$; om. C_{45} 74b वृक्षः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वृक्ष M • •भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; •भाषत: $C_{02}ME$ 74c शक्तिः पराशरं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शपरासर M^{ac} , शक्ति परासर M^{pc} 74d जतु०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; तु० C_{45} , जंतु० M 75a द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$, द्वैपायनाय E 75b जतुकर्णो महर्षिणम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; जतुकर्णा महर्षिण: C_{02} , जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac} , जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 75d •मुनिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; •मुनि ME

रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

76ab ≈ BrahmanḍaP 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

76a रोमहर्षेण] M; रोमहर्षाय C^२K_{८२}K_७, रोमहर्षणाय E 76b बुद्धये] C^२K_{८२}K_७E; बुद्धयः M
76b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७ME; पुराण सम्प्रकाशितां C_{०२} 76c मानुषाणां] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_७E;
मनुषाणां C_{४५}, मानुषाना M • हितार्थाय] C^२K_{८२}K_७E; हित्यथाय M 76f भूयः] C^२K_{८२}K_७; भूय
ME Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] C^२K_{८२}K_७; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो
ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२ ॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५ ॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६ ॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।

ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७ ॥

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v-197r, C₄₅ ff. 203v-204v, C₀₂ ff. 270r-270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v-4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v-213r; E pp. 585-588; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5ab cf. LinP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जना__ C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा०] C^ΣK₈₂K₇; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; वासिरान: C₄₅ 3c का] em.; को C^ΣK₈₂K₇, किं E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; प्रजा_ या C₉₄ 4b न त्वं] C^ΣK₈₂K₇; तत्त्वं E • ऽर्हसि] C^ΣK₈₂E; ऽर्हसि K₇ 4c दैवतै०] C₉₄C₄₅K₈₂; दैवतै० C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E; अगम्यगमनं C₀₂; अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या०] K₇E; गुहा० C^ΣK₈₂ • समुद्धृतम्] em.; समुद्धृतम् C^ΣK₈₂, समुद्धृतं K₇, समुद्धिदम् E 5c प्रभुर्ने०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रने० C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇; दण्ड्यो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ण्डकः C₄₅^{ac}, ण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] C^ΣK₈₂K₇; सत्यौ E • तत्र] C^ΣK₈₂K₇; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; _ C₉₄ 6c नानृजुर्न] em.; नाक्रजुर्न C₉₄E, नाक्रजुर्न C₄₅K₇, नाक्रजुच K₈₂, नाक्रजु न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] C^ΣK₇E; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ईर्ष्यता: C₀₂; ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सूयकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; शठो C₀₂, शठे E • मत्सरः] C^ΣK₈₂K₇; मत्सरा: E 8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E; व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः] C^ΣK₈₂K₇; विक्लव E

नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥
 आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्कचित् ॥ २:१३ ॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्तरकं तथा ॥ २:१६ ॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥

16d cf. 19.4&cd:विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्तरकसाधनम् 17c cf. MBh (Indices) 14.4.2743:
 ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and BrahmanḍaP 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः ।
 श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

9a मानवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मा_ वः C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] C^ΣK₈₂K₇; प्रशंसाश्च E 10c तत्रास्ति]
 C^ΣK₈₂K₇E; तत्रा K₈₂^{ac} 11a ब्रज तः] C^ΣK₈₂E; ब्रजस्तः K₇ 11c कर्म नाः] em.; कर्म न
 C^ΣK₈₂K₇, कर्मणा E 11d कलिः] C^ΣK₈₂K₇^{pc}; कलि K₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇E; च न
 त्रेता C₉₄, च त्रेता न C₄₅ 12b कृतं चाः] C₀₂K₈₂; कृतश्चाः C₉₄C₄₅K₇E 12c मन्वन्तरं न तत्रास्ति]
 C₉₄C₄₅K₈₂E; मन्वन्तरास्ति C₀₂, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₇ 12d कल्पश्चैव] C^ΣK₇E; कल्पं चैव
 K₈₂ 13a आहूतः] C^ΣK₈₂K₇; आभूतः E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] C^ΣK₈₂K₇; ब्रह्मरात्रिदिवस् E
 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E; जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅, जन्ममरणान्त K₇ 13d आपदं] C^ΣK₈₂K₇;
 आपदं E 14a चाशापाशः] C₄₅K₇^{pc}; च सायाशः C₉₄C₀₂K₈₂K₇^{ac}E • षड्विंशो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
 षड्विंशो C₀₂, षड्विंशो E 14b मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 देवो C₄₅ 15b गन्धर्वा] C^ΣK₈₂K₇; गन्धर्वा E 16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जपो C₉₄
 • नाह्निकस्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नाह्निक तः C₄₅ 16d न तिर्यन्तरकं] em.; नातिर्यन्तरकस्
 C₉₄C₀₂K₈₂, नातिर्यन्तरकन् C₄₅, नातिर्यन्तरकस् K₇, न तीर्यन्तरकन् E 18a हरेच्छाप्रभवाः] K₇;
 हरेच्छाप्रभवाः C^ΣK₈₂, हरेच्छाप्रभवा E 18c वर्ज्यानि] C^ΣK₈₂K₇; वर्ज्यानि E

परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥
 अन्ये काश्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥ २:२० ॥
 स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४ ॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
 भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्रीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामधोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥

21c After कामरू०, C₀₂ has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

19a ०गुणोत्सेधो] conj.; ०गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०गुणोच्छेधा C₀₂, ०गुणाच्छेधा E 19b विस्तारश्च] K₇; विस्तारं च C^२K₈₂E • ०विधः] K₇; ०विधा C^२K₈₂E 19c अनेकाकार०] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; अनेकार० C₉₄ 20a अन्ये] C^२K₈₂K₇; बहु० E 20c षण्डाश्च] C^२K₈₂K₇; घण्टाश्च E 20d ०रुहाणि] C₀₂; ०रुहानि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०सहानि E 21a स्वादु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; स्वाधु० C₉₄ • ०मूल०] C^२K₇E; ०मूला K₈₂ • ०फलाः] conj.; ०फला C^२K₈₂K₇E 21b स्कन्ध०] conj.; स्कन्द० C^२K₈₂K₇E 22c ०बालाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ०वराः E 23c ०द्वय०] C₉₄C₄₅K^{pc}₈₂K₁₀K₇E; ०द्व० K^{ac}₈₂ • ०विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; विज्ञेया E 23d ०त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; ०त्तमः K₈₂ 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] C₉₄C₄₅K^{pc}₈₂K₁₀K₇; om. K^{ac}₈₂, तव शक्तिश्च भो द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K^{pc}₈₂K₁₀K₇E; om. K^{ac}₈₂ 24d न तिर्यञ्चैति कश्चन] K^{pc}₈₂K₇; न तिर्यञ्चैति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E, न तिर्यं चेति कश्चन K^{ac}₈₂ 25c भोगमक्षय त०] em.; भोगमक्षयस्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), भोगमयास्तु त० E 25d ०मृत्युर्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०मृत्यु न K₁₀ 26b प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्रभा E 26d ०शानानां] C₉₄C₄₅K₈₂E; ०शानाना K₁₀, ०गानानां K₇ • स्मृतालयः] C₉₄K₁₀K₇; स्मृतालय C₄₅, स्मृतालयं K₈₂, स्मृतालया E 27a ०भाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०भा E 27b ज्ञेयास्त०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; ज्ञेया त० K₈₂E • ०आलये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०आलयं E 27d दिश०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; दिशि K₁₀ 28a ०प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०प्रभा E 28b दक्षिणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दक्षिण० E • दिशम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; दिशिम् C₄₅E 28d ०धोरा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०धोरा० E • ०श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०श्रिता E

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२ ॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३ ॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४ ॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५ ॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तत्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६ ॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७ ॥
 स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

29b पश्चिमां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; पश्चिमा C₄₅ • दिशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; दिशि K₇ •
 •श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •श्रिता E 29d सद्यमिष्टाः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; सद्यमिष्टा K₈₂
 • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; स्मृताः C₄₅ 30b उत्तरां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; उत्तरा C₄₅ • दिशम्]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दिशम् C₉₄ 30d ऽलयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽलय K₇ 31a कलाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कला E 31b चतुष्कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; चतुष्कले E 31d वामदेवाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वामदेव K₁₀ 32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेया E 32b संसाराः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संसाः C₄₅^{ac} 32c ऽत्रिंशत्कः] corr.; ऽत्रिंशत्कः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E •
 ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेयाः E 32d ऽसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ऽसत्तमः K₁₀E 33a संख्या
 वर्णा] C₄₅K₇; संख्या वर्णा C₉₄K₁₀, संख्या वर्णा K₈₂, संख्या वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E;
 एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्तः] em.; बोधव्या तः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 34a ऽकृष्ट्या]
 C₉₄C₄₅K₁₀E; कृष्ट्या K₈₂K₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; योग समभ्यसेत् K₁₀
 34c ऽयोगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽयोग E 35c ऽतप] E; ऽतपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (un-
 metr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शक्येत C₄₅, शक्येते E 35f देवैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 देवैः K₇ • धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धनम् C₄₅ 36a गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀K₇
 • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 37a ऽद्वीपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽदीपः K₇ •
 •समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •समुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀, गन्तु K₇
 • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांसः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्वदेहान्मांसः
 K₇, स्वदेहान्मांसः E

स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥
 यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
 ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥
 कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
 अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
 त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

38a ऽस्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽस्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; न तत्र गन्तुं न
 C₄₅ 38f ऽदुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽदुष्कृतः K₁₀ 39c ऽदानं] C₉₄C₄₅K₇E; ऽदानं
 K₈₂, ऽदानै K₁₀ 39d ऽपारगः] C₄₅K₈₂K₇E; ऽपारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
 (भुङ्क्ते) K₇, भुक्त्वा E • ऽगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽगाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 धर्म K₇ 40e ऽकलनात्कालं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽकलना कालं K₁₀ Colophon: नामाध्यायो
 द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
 किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
 कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥
 कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
 कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
 आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
 चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥
 गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
 देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

Testimonia for this chapter: P₅₇ exp. 215r-215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r-198v, C₄₅ ff. 204v-206r, C₀₂ ff. 273r-273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v-6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r-214v, E pp. 588-591; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5-7ab.

3cd cf. LiñP 1.10.12cd-13ab: धारणार्थं महान्द्वेष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 cf. BrahmanāṇḍaP 1.32.29: धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ ; cf. Vāyup 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्वातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ ; ≈ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 4 cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ॥ 6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आहु E 1d स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₄₅, स्मृतः E 2a कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; समोत्पन्नं K₇ 2b संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म •] P₅₇C₉₄K₁₀; आधारणात्प • C₄₅, आधारणात्प • K₈₂K₇, आधारेण म • E 3d इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E; इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यभिधीयते C₄₅K₁₀ 4ab ऽस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च •] C₉₄; ऽस्मृतिद्वयो मूर्तिश्च • P₅₇C₄₅K₁₀, ऽस्मृतिद्वयो मूर्ति च • K₈₂K₇, ऽस्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E 4b ऽवृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽवृष K₇ 4c चतुरा •] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E; चतुरा • C₉₄K₇ 5a विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ 5c ऽमानुष •] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽमानुषि • P₅₇ 6a ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; om. C₄₅, ब्रह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म K₁₀ 6d ऽमध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; om. C₄₅

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
क्षेमः शान्तिसुतो विन्ध्याद्वचवसायो वपोः सुतः ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ LiñP 1.70.29sab:क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiñP 1.5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

7a आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; om. C₄₅, आक्षि E 7b आद्याः] em.; आद्या P₅₇K₁₀K₇E, आद्याः K₈₂, om. C₄₅, आद्या C₉₄ • ओहराः] K₁₀E; ओहरा P₅₇C₉₄K₇, om. C₄₅, ओमाः K₈₂ 7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eye-skip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₇E; विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀, om. K₈₂ 8b ताभ्यः] em.; तेभ्यः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E 9b पुष्टिर्मे.] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुष्टि मे. E • लज्जा] P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; लजा K₈₂ 9c बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂; काम. P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म. E 11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; लाभ. K₈₂E 11b पुत्रः] em.; पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुत.] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; श्रुत. C₄₅ 11c त्वभवत्पुत्रो] em.; त्वभयः पुत्रो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, त्वभयः पुत्रो E 11d दण्डः] corr.; दण्डे C₉₄K₈₂, दण्डो C₄₅, दण्ड. K₈₂K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लज्जायाः विनय. E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E; सुतः xx C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ 12c सुधियः] E; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रः E 12d अप्रमाद.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अप्रमादा. K₈₂ 13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; वपो K₈₂

यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥
 विगतराग उवाच ।
 मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
 कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।
 दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
 स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥
 [यमनियमभेदः]
 यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
 धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ३:१६ ॥
 एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
 अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववहितो द्विज ॥ ३:१७ ॥
 [यमेष्वहिंसा (१)]

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd–31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmanḍaP 1.32.33cd–34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VdhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

13d सिद्धे०] C₄₅K₈₂K₁₀; सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ **13e** स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्म K₇, धर्मः E **14c** कौतूहल०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कोतूहल० C₄₅ • ऽतीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; ऽतीव मे C₄₅ **14d** कर्तय] em.; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ऽसंशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; ऽसंशयः C₄₅K₁₀ **15a** श्रुति०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; श्रुतिः C₄₅E **15ab** ऽद्वयोर्मूर्तिध०] C₉₄; ऽद्वयो मूर्ति ध० C₄₅K₈₂K₁₀, ऽद्वयी मूर्ति ध० K₇, ऽद्वयोर्मूर्ति ध० E **15b** ऽकीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; ऽकीर्तितः K₁₀, कीर्तिताः K₇ **15cd** ऽबन्धमि०] em.; ऽबद्ध इ० C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ऽबन्ध इ० K₁₀E **15d** श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **16a** नियम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमै० K₈₂ **16d** ऽमानृशंस्यं] em.; ऽमनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ऽमानृशंस्या K₇ **16e** धन्या०] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य०] E; माधूर्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ **16f** आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च E **17b** ऽमाहुर्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽमाहु म० K₇ **17d** शृणुष्व०] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्व० K₈₂K₁₀

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥
काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥
बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता प्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥
शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
त्रासनाद्धधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
यस्य यस्य हरेद्विक्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरोऽयशः ॥ ३:२५ ॥
नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।

18a बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E **18c** हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E •
•विधामाहुः] C₄₅K₈₂K₇; •विधमाहुः C₉₄, •विधान्याहुः K₁₀, •विध प्राहुः E **19a** काष्ठलोष्टः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठो K₁₀ **19b** निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; निर्दया E **19c** •भिन्नाङ्गो]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •भिन्नाङ्गा E **19d** •वध्यमवाः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •वध्यववाः C₉₄ **20a** भुजोरश्च]
C₉₄C₄₅K₁₀K₇; भुजोरश्च K₈₂E **20b** शिरोरुक्कण्ठः] em.; शिरोरुक्कण्ठः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
शिरोरुः कण्ठः E **20c** अनाहता प्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अनाहत प्रियन्त्येष K₁₀ **20d** वधो
बन्धनजः स्मृतः] conj.; •नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, •नजाः स्मृता K₇, •नज स्मृतः E **21a** •चौरभयैर्घोरैः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •चौरभयैर्घोरैः K₁₀ **21d** अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अन्ये चापि K₇ **22a** हरेद्विः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; हरे विः K₁₀ **22b** वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वध E **22a** •भिभूतानां]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •विभूतानां K₁₀ **22b** तद्वारा निः] conj.; तद्वारान्निः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
तद्वारान्निः E **23ab** •शस्त्रैर्मायाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; •शस्त्रैर्माः K₇, •शस्त्रैर्मयाः E **23c** हिंसकान्याहु
विः] C₄₅K₁₀K₇; हिंसकान्याहुर्विः C₉₄K₈₂ (unmetr.), हिंसकेत्याहु विः E **24c** परमं धर्मं]
C₉₄C₄₅K₈₂E; परमं धर्म K₁₀, परमो धर्म K₇ **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E; त्यजेच्छ दुरात्म
C₉₄, त्यजेत्सदुरात्मवान् K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मन् K₁₀ **25b** •तरं] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂K₁₀K₇; •तन् C₄₅^{ac}E
26d परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पर तपोधमाः E **27a** यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यो
न हिनस्ति K₁₀, यो हि नास्ति न E **27b** उद्भिज्जादि] em.; उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्भिजानि
K₈₂ • •विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; •विधिं K₇

स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान् ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C^ΣK₈₂K₁₀K₇

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37-38 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥

27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुष० E 28a ०दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E; ०दया नित्यं C₄₅K₁₀, ०दया नित्य K₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्या K₁₀ 29a परमं ती०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; परन्ती० C₄₅ 30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ 30c परमं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; परमो E 30d परमा] C^ΣK₈₂K₇E; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा... दमः)] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; om. E 31c लाभः] K₇; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] C^ΣK₁₀K₇E; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध_ K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] C^ΣK₈₂K₇; _ _ _ _ _ K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32c अहिंसा परमं ब्रह्म] C^ΣK₈₂E; ॥अहिंसा परमं ब्रह्म॥ K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ 33a मांसाशनान्नि०] C₉₄C₄₅E; मान्साशन नि० C₀₂, मांसाशनान्नि० K₈₂, मन्सासनान्नि० K₁₀, ॥मांसशानान्नि०॥ K₇ 33d मांसं] C^ΣK₈₂; मांस K₁₀E, मांस K₇ 34a ०मांसेन] C^ΣK₈₂K₁₀E; ०मासेन K₇ 34b वर्धयितु०] C^ΣK₈₂K₇E; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पितृन् C₀₂E, ॥पितृन्॥ K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तदन्यो E 35b ०दैवत०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०देवत० C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂५२३ _ _ _ _ _ K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C^ΣK₈₂K₇E; _ _ ॥त्र मनुरब्रवीत्॥ K₁₀ 36a क्रीत्वा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; कृत्वा E • ०प्युत्पाद्य] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०प्युत्पाद्या० E 36b ०हृत०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०हित० E • वा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; च E

देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥
वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥
मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥
तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥
अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥
त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत in pāda b)

36c पितृश्चार्चयित्वा] C^ΣK₈₂K₇; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्चयित्वा E 36d मांसं] C^ΣK₈₂K₁₀E;
मांसं K₇ 37b शीलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शलं C₀₂ • व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
व्रतैः C₄₅ 37c वृत्तानां] C^ΣK₈₂K₇; वृत्तानां K₁₀, वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
त C₄₅ 38a पर्णं] C^ΣK₁₀K₇; पर्णं K₈₂, पर्णा E 38ab हारादं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E;
हारादं K₁₀, हारा अं C₄₅K₈₂ 39ab हारा रां] C₄₅K₈₂K₁₀; हाराद्रां C₉₄C₀₂K₇E
39d भोजिभिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; भोगिभिः E 40a मांसं] C^ΣK₈₂K₁₀E; मांसं K₇ 40b हीहेत]
C^ΣK₇E; हीयेत K₈₂K₁₀ 40c गुणाकर्षां] conj. Törzsök; गुणाकाशां C^ΣK₈₂K₁₀K₇,
गुणा कुर्यां E 41b यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मसमीहया C₀₂, यज्ञसमीहया K₇,
धर्मसमीहया E 41c यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यशं C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₇;
परा गतिः C₉₄, पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀, परां गतिः E 42a त्रैलोक्यं] C^ΣK₈₂K₇E; त्रैलोक्य K₁₀
• अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; अखिलं C₉₄, अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂
42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
मही C₀₂ 42c कोटिं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; कोटी E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
स्ना C₄₅ 42d फलमहिंसं] C^ΣK₈₂K₁₀E; फलं त्वहिंसं K₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
C₉₄, निःसंशय C₄₅, निःसंशय E Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] C^ΣK₈₂K₁₀; नामाध्यायस्तृतीय
K₇, नामस्तृतीयोऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
 यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१ ॥
 आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।
 क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२ ॥
 वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
 न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३ ॥
 वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्यथि भयातुरः ।
 पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥
 न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥
 देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 198v-201v, C₄₅ ff. 206r-208v, C₀₂ ff. 273v-277r, K₈₂ ff. 6r-9r, K₁₀ exp. 48-50 (lower-upper), K₇ ff. 214v-217r, E pp. 591-597; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्ठार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥ 5 ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114-24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

1a सद्भावः] C^ΣK₈₂K₇; सद्भावः K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृष्टं] C₄₅K₈₂K₇E; सत्यमित्याहुर्दृष्टं C₉₄, सत्यमित्याहुर्दृष्टं C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृष्टं K₁₀ 1b अप्रत्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; अप्रत्ययः C₀₂, अप्रत्ययेयः K₇, प्रत्ययः E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यथाभूतार्थकथनं C^{ac}₀₂, यथाभूतार्थकथनं C^{pc}₀₂ 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तत्सत्यकथनं C₄₅, कथनं स्मृतं C^{ac}₀₂, सत्यकथनं स्मृतं C^{pc}₀₂ 2a ताडनाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नाडनाः C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सुदुःसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a द्यतः] C^ΣK₁₀K₇E; द्यतः K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शस्त्रं C₀₂, सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] C^ΣE; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सत्य C₄₅E 4b तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तुरः C₄₅ 4c पृच्छतो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पृच्छते E 4d तद्वापि] C^ΣK₈₂K₇E; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂ 5c त्यये] C^ΣK₈₂K₇E; त्यजे K₁₀ • पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रहारे C₀₂K₁₀ 6b मानुषः] C^ΣK₈₂K₁₀E; मानुष्यः K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्मः परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E

सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥
 सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७ ॥
 सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥
 सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।

9c ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ 11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति । 13c ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

6c श्रेष्ठं] C^ΣK₈₂K₇; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅^pC₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C₄₅^{ac}
 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्यं C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्म C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] C^ΣK₁₀K₇; पोत K₈₂, प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; यज्ञानविस्तरम् E 8a ऽष्टगतिः] C^ΣK₈₂K₇E; ऽष्टगतिः K₁₀ 8c तीर्थं] C^ΣK₈₂; तीर्थ K₁₀K₇, तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₄₅ 9b शमः] C^ΣK₈₂K₇E; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; सत्यं C₄₅, सत्य K₇ 9d सुखम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सुखः E 10a ऽसहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽसहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तुल्यया C₀₂ 10c ऽसहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽसहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिता: C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिता: C₀₂, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिता: K₁₀, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता: E 11c वायवो] C^ΣK₈₂K₇E; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सागरा C₀₂ 12b समयेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन] C^ΣK₈₂K₁₀E; सत्येन K₈₂K₇ 13b शशिनाचरः] conj.; शशिभाचरः C₉₄, शशिनाचरः K₈₂K₁₀K₇, शशिभाचरः C₄₅, स शिरा वरः C₀₂, शशिभाचरः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₇; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀, विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂, तिष्ठते विन्ध्यो E 14a ऽलोकः] E; ऽलोक C^ΣK₈₂K₁₀K₇ • स्थितः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; स्थिः K₇ • सत्ये] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्यं E 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मेरु C₀₂E

वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥
 एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।

14c वेदास्ति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; देवास्ति० C₄₅, वेदा ति० E 14d सत्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 धर्मे C₀₂ • प्रतिष्ठति] C[∞]K₈₂K₁₀E; प्रतिष्ठति K^{ac}₇, प्रतिष्ठितः K^{pc}₇ 15a गौः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्षीरं C^{ac}₄₅, क्सी× नित्यं C^{pc}₄₅ 15b क्षीरे घृतं
 स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂, क्षीरे घृतं स्थितम् K₁₀, क्षीरं स्थितं घृतम् E 15c सत्ये
 जीवः] C[∞]K₈₂K₁₀; सत्ये जीव K₇, सत्यं जीव E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जीव
 C₀₂ 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्यमेकेन K₁₀, सत्यमेकेन C₄₅ 16b धर्मः] E; धर्मः
 C[∞]K₈₂K₁₀K₇ • निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; निश्चयः C₉₄ 16d सत्यमेकं] C[∞]K₈₂K₇E;
 सत्यमेकं K₁₀ • सुरक्षितम्] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; सुरक्षितः K₈₂, सुरक्षितम् C₄₅ 17a एवं सत्य०] C₄₅;
 एतत्सत्य० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₇; सुव्रते C₄₅K₁₀, सुव्रतः C₀₂, सुव्रतं E
 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तृप्ति C₀₂ • विजानामि] C[∞]K₈₂K₇E; विजानामि K₁₀ 18b श्रुत्वा
 धर्मं तवाप्यहम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C₉₄, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d •धन]
 C₀₂K₈₂K₁₀E; •धन C₉₄, •धनः C₄₅K₇ 19b •कीर्तितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •कीर्त्तिताम् C₄₅
 19d उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; त्कोच ततः C₄₅, उत्कोचं चानृतः E 19c तुलाव्याजः]
 C₄₅K₇E; तुलाव्याज C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ 19d •सह्य०] C[∞]K₈₂K₇E; •सह्ये K₁₀ • स्तेय]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; •स्तेन C₉₄K₇ • पञ्चमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पञ्चमः C₀₂E 20a धृष्टदुष्ट०]
 C₉₄K₈₂K₇E; धृष्टदुष्ट० C₄₅, धृतदुष्ट० C₀₂, दृष्टदुष्ट० K₁₀ 20b •कर्षणम्] C[∞]K₁₀K₇E; •कर्षण K₈₂
 20b वार्यमाणापि] em.; वार्यमाणो ऽपि C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वार्यमानो वि० C₄₅ 21a उत्कोचं]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] C[∞]K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र K₁₀ 21b •संकर०]
 C₀₂K₈₂; •शङ्कर० C₉₄C₄₅K₁₀, •संकर० K₇, •संहार० E • कारकम्] C[∞]K₁₀K₇E; •कारकः
 K₈₂ 21c मूल्यं] conj.; मूल C[∞]K₈₂K₁₀K₇E • विनाशार्थ०] C[∞]K₈₂K₁₀K₇E; •विनाशार्थ० K^{ac}₈₂
 21d •त्कोचः] C[∞]K₈₂K₇; •त्कोचं K₁₀, •त्कोच E

तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमोऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमोऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमोऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमोऽयशः ॥ ४:२७ ॥
 प्रच्छन्नो हियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणोऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हताद्वै हता†

23cd cf. UMS 8.3cd:कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

21ef विजानीयाद्र०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विजानीया द्र० C₀₂ 22c तं च स्तेनं] C₉₄; तश्च स्तेन C₄₅, तं च स्तेयं K₈₂, तश्च तेय K₁₀, सो ऽपि तेन C₀₂E, तश्च तेन K₇ 22d हारकम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; हारकः C₀₂, हारका K₈₂ हारकाः K₁₀ 23a परस्वार्थं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; परस्वार्थं C₄₅K₁₀, परस्यार्थं E • हरेद्यदि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; हरेद्यदि C₄₅ 23d कूटकापटिका] K₁₀; कुटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका C₄₅C₀₂K₈₂K₇, कूटकार्यटिका K₈₂E 24a ऽर्जव०] C^ΣK₈₂K₇E; ऽर्जव० K₁₀ 24b च्छद्मना] E; च्छद्मना C^ΣK₈₂K₁₀, च्छद्मना K₇ 24cd मूढः स] C^ΣK₈₂K₇E; मूढास्स K₁₀ 24d चौरश्चोर] K₇; चौरश्चोर C₉₄C₀₂K₁₀E, चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂ 25ab (नास्ति... तत्समः)] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; om. E 25a स्तेय०] K₈₂K₇; तेन C₉₄, स्तेन० C₄₅C₀₂K₁₀, om. E 25b ऽसमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽसमं C₀₂, om. E 25cd (नास्ति... ऽनयः)] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; om. E 25c स्तेन०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; तेन C₀₂, स्तेय० K₇, om. E • ऽसमा०] C₄₅C₀₂K₁₀; ऽसमो C₉₄K₈₂K₇, om. E 25d स्तेन०] C^ΣK₁₀E; स्तेय० K₈₂K₇ 26a स्तेय०] K₈₂K₇E; स्तेन० C^ΣK₁₀ • ऽसमा] C₀₂K₁₀; ऽसमो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E 26b स्तेन०] C^ΣK₁₀; स्तेय० K₈₂K₇, तेन E 26c स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; स्तेय० C₀₂K₈₂E • ऽसम] C^ΣK₈₂K₇E (unmetr.); ऽसमं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅; अज्ञं C₉₄, अज्ञं C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E 26d स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेय० C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27a स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेय० C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27b स्तेन०] K₁₀; स्तेय० C^ΣK₈₂K₇E 27c स्तेय०] C₀₂; स्तेन० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन० K₇, तेन E 27d स्तेय०] C₀₂K₇; स्तेन० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇; च वित्तमथवा K₈₂E, वित्तम् C₉₄K₈₂K₁₀, वित्तं C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्षमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन०] C₉₄C₄₅K₈₂; निक्षेपा धन० C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रय० E • हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; हारिण्यो C₄₅, हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽन्यमधनो C₀₂, ऽन्यविधयो E • चान्यो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; चान्या E • हरेत्] C^ΣK₁₀K₇E; हरे K₈₂ 28c अन्ये लेख्य०] corr.; अन्या लेख० C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्य० C₉₄, अन्यो लेख्य० K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E • धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; धन्यो C₄₅ • हताद्वै] C^ΣK₇E; हतद्वै K₈₂, हताद्वै K₁₀

अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥
 स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥
 नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
 तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
 मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
 तस्मादुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
 गवां वा अतिथेद्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥
 अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
 सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२ ॥
 पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

28d अन्यः क्रीतधनो] C⁵K₈₂K₁₀; अन्य क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀;
 परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत K₈₂, परोधप्रहृत K₇, मदा ह्यप्रहृतं E • जघन्याः] C⁵K₈₂K₁₀K₇;
 जघन्यः E 29a स्तेनतुल्य] C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.); स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयतुल्य K₈₂ (unmetr.),
 तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E 29b यावज्जीवति] C⁵K₈₂K₁₀K₇; यावत्तज्जीवति E •
 ऽपतेः] C₄₅K₁₀K₇; ऽपतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्] C⁵K₈₂K₁₀K₇; संत्रास्यमानो शटः
 E 29c प्राप्तः •] C⁵K₁₀K₇E; प्राप्तः K₈₂ • सख्यः •] C⁵K₈₂K₇; — K₁₀, सख्यः E •
 ऽविषमं] em.; ऽविषमः C⁵K₈₂K₇E, — K₁₀ • कर्मैरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; कर्मैरितः C₉₄,
 — रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] C⁵K₈₂; निरयमाक्रन्दमानो K₁₀, निरयं स क्रन्दमानो
 K₇, नियममाक्रन्दमानो E 30a निरयात्तिर्यत्वः •] C₄₅K₈₂; निरयान्तिर्यत्वः C₉₄, निरया तिर्यत्वः
 C₀₂, निरयात्तिर्यत्वः K₁₀, निरयान्तिर्यत्वः K₇, निरयान्तिर्यत्वः E 30b तिर्यत्वे •] C⁵K₈₂K₇;
 तिर्यत्वे K₁₀, तिर्यत्वं E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇, तथैकमेकशतिकं C₀₂,
 तथैकमेकशतिकं K₁₀, तथैकमेकशतिकं E • भ्रम्यः •] C⁵K₇E; भ्राम्य K₈₂, भ्रम्य K₁₀ •
 वर्षाबुदम्] K₇^{pc}; वर्षाभुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac}, वर्षाभुदः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्यः K₁₀ (top of akṣaras lost) • विपुले •] C⁵K₈₂K₇; विपुलः K₁₀
 (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्यः •] C⁵K₈₂K₇; दारिद्र्यः K₁₀, दारिद्र्यः E 30d तस्मादुः •]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तस्मादुः C₀₂, तस्मादुः K₁₀ • चाश्रयेत् •] C⁵K₁₀K₇E; चाश्रत् K₈₂ 31a शिवः •]
 C⁵K₈₂K₁₀E; शिवं K₇ 31c गवां वा •] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अवाम्वा C₄₅, गवां K₁₀ •
 अतिथेद्वेष्टः •] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अतिथेद्वेष्टः C₀₂, अतिथेद्वेष्टः K₈₂ 31d नृशंसाः •] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀;
 नृशंसा C₄₅K₇E 32a मूर्तिः •] C⁵K₈₂K₁₀K₇; मूर्तिः E 32b न्वितः •] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः •] C⁵K₈₂; सूर्यः K₁₀K₇, सूर्यः E • दीक्षः •] C⁵K₈₂K₇; दीक्षः
 K₁₀, दीक्षुः E 33b ऽकरः पिता •] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽकरः पिता K₁₀, ऽकरपिताः C₀₂

पितृदैवतमादिश्चमानृशंसं तमन्वितः ॥ ४:३३ ॥
 पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
 यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥
 गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
 सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥
 जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
 घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥
 पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
 ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
 ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
 तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
 दुहन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
 तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥
 गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
 शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता: and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः
 35c = VDhU 3.291.25c 36 cf. ŚDhU 12.92ff 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत 38 cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुहन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

33c ०दैवत०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ०दैवत० C₄₅, *वत० K₁₀ 33cd ०दिश्चमानृशंसं तमन्वितः] C₉₄C₄₅; ०दित्यमनृशंसं तमन्वितः C₀₂K₁₀, ०दिश्च अनृशंसं तमन्वितः K₈₂, ०दिश्चमनृशंसं तमन्वितः K₇, ०दित्यमनृशंसं ततोऽन्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇; {पृथ्व्या} C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्यां E 34b वन्देत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वन्देन वन्देत C₄₅, वन्देत C₀₂ 34d सर्वं] em.; सर्वं C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 35a पवित्रं] C^ΣK₈₂K₇E; {पवित्र} K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; {मङ्गल्यं} K₁₀, माङ्गल्यं C₀₂K₇E • देवताः] C^ΣK₇; दैवताः K₈₂, {दैवताः} K₁₀, देवता E 35d ०स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०स्मादुव C₄₅, ०स्माद्वावं E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य लोकस्य C₄₅^{pc} 36d शकृत्क०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {शकृत्क०} K₁₀, शक्त० C₄₅ 37a ०पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E; ०पवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), ०पवित्रं C₄₅ (unmetr.), ०पवित्रपूत K₁₀, ०पवित्रपूतनं K₇ (unmetr.) 37b ०गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०गव्या C₀₂, ०गव्यां K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्ग०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्व० C₄₅ 38a गोभिर्न तु०] K₇; न गोभिस्तु० C^ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु० E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; {दत्ता} C₀₂, दत्ता E 39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; यः प्रकरोति E 39b गवां तु] C₄₅K₇; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, गवानाम् E 39c ०तप०] C^ΣK₈₂K₇; ०तप० K₁₀, ०जप० E

लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥
 अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥
 आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥
 पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥
 †न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७ ॥

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा
 44cd cf. 12.37cd: द्विजवरूपधरो धर्मः स्वयम् एव इहागतः 47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmandāP
 2.15.8; ≈ ŚDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः

39d लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em.; लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता
 C₉₄, लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 प्रशंसते C₀₂ 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E; न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂, न पीड्येत
 K₁₀, निपीड्येत K₇ 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अति C₀₂, xxx K₁₀ • न दुष्यति]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; न दुष्यति C₄₅, दुष्यति K₁₀ 41c अतिथिः] C₉₄K₈₂; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E,
 अतिथिः K₁₀ • प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; यः C₉₄,
 य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇; अतिथिः C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथिं E 41ef संतोषस्तस्य]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; संतोषस्तस्य C₄₅ 41f पुण्यः] C[∞]K₈₂K₁₀E; पूनः K₇ 42a आर्घः]
 C[∞]K₈₂K₁₀K₇; आर्घ्यः E • पात्रेण] conj.; पात्रेण C[∞]K₈₂K₁₀K₇E 42c अन्नवः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अन्नम् C₀₂, अन्नवः K₁₀ 42d निवेदयेत्] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; प्रदापयेत् E
 43a दारात्मना] em.; दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, दारात्मनो C₉₄, दारात्मनो E 43b पूजयेत्]
 C₉₄K₈₂E; पूजयेत् C₄₅C₀₂K₁₀, पूजयेत् K₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रद्धया C₀₂
 • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चापि कल्पेन C₉₄ 44a चरणं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; प्रवरं E
 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्मः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E;
 चिन्तयेन्मः C₄₅, चिन्तयेन्मः K₇ 44d गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गताः C₀₂, गतमः K₁₀ 45b सूर्यः]
 C₉₄K₈₂K₇E; सूर्यः C₄₅C₀₂, सूर्यः K₁₀ 45d तपः] C[∞]K₈₂K₁₀E; तपः K₇ (unmetr.)
 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₇; नृशंसमतमुत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृशंसमतमुत्सृजेत्
 K₁₀, न संशयः समश्नुते E 47a न गतिमः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; न गतिना K₈₂, न तिथिमः C₀₂E
 47b कर्हिचित्] C₉₄E; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 47c यान्तिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 यान्तिः C₀₂

सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८ ॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९ ॥
 [यमेषु दमः (५)]
 दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५० ॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१ ॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
 त्वज्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२ ॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३ ॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।

50b cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् 54 cf. BuddhCar II.35: गीतैर्हियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थं तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

48a सक्तुः] em.; शक्तुः C₉₄C₄₅, शंक्तुः C₀₂, शक्तुः K₈₂K₇, शक्थुः K₁₀, शक्तिः E • चैकेन] C^ΣK₈₂K₁₀E; चेकेन K₇ 48b आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महद्भुतः C₀₂, आसीन्महाद्भुतः K₇, आसीन्महाद्भुतम् E 48c दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; द्रादानेन C₀₂ 48d स्वः] C^ΣK₈₂K₁₀; (सि) K₇, सः E • गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; गतः C₀₂ 49b उत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; उत्तमम् C₀₂, उत्तमः E 49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कीर्तितम् C₀₂, कीर्तिताः E 50b धर्मसारः] em.; धर्मः सारः C^ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मभारः E 50c स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गः C₀₂ 50d कीर्तिर्दः] C₉₄C₄₅K₁₀E; कीर्ति दः C₀₂K₈₂K₇ 51a दमस्तीः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दम तीः C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दम C₀₂, दमं E • कामः] C^ΣK₈₂K₁₀E; कामं K₇ 52a दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दम C₀₂ 52b भ्रमरः] C^ΣK₈₂K₁₀E (unmetr.); भ्रमरा K₇ 52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ 52d इन्द्रियाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; इन्द्रियः E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वः C₄₅ • हराः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; हरा E 53d व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; व्रजे C₉₄ 54a मृगे] C^ΣK₈₂K₇; मृगो K₁₀E • श्रोत्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; श्रोत्रः C₀₂, श्रोतः K₇ • वशः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वचशाः C₄₅ 54b पतङ्गाश्चः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पतङ्गा चः E • षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; षो मृताः C₀₂, षो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नष्टो C₄₅ 55b सदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सदुःसह C₄₅, सदुस्सहः K₁₀ 55c पुनः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुन C₉₄ 55d तेभ्यः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तेभ्यः E 56a पुरुरवो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरोरवे C₀₂, पुरुरवाः E • तिलोभेन अतिकामेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पुण्डकः E

सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥
 अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरात्रेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥

58 After this verse, E adds: तस्माद्दमं सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

56d cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः 63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

56a सागराः] em.; सागरः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सागरः C₀₂ 57b अतिपानेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; अतिपानेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇, अतितृष्णा च मान्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E 57d नहुषो] C^ΣK₈₂K₇E; नहुषो K₁₀ 58a नष्ट] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ 58c अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; अतिद्यूतान्नलो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गोः] E; नृगङ्गो C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गोः C₄₅K₈₂ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] C^ΣK₈₂K₇; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c नाश] C₄₅; नाशो E नाम C₉₄C₀₂K₈₂, नश्च K₁₀, नागा K₇ 59d विप्र] C^ΣK₈₂K₁₀E; विप्रा K₈₂K₇ • दमया] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दया C₄₅ 60a निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृण K₈₂, निर्घृणे K₈₂, निर्घृणे E 60b निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृणे K₈₂E 60c निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₈₂K₇ 60d निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₇ 61b जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; जीवापकर्षणे C₄₅, जीवोपकर्षणे E 61c परनिन्दाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परनिन्दः C₉₄ • परान्त्रेषु] C^ΣK₈₂K₇E; परान्त्रेषु K₁₀ 61d घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; घृणा C₀₂K₁₀E 62a घृणीः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घृणा C₄₅ 62c ब्राजा] C^ΣK₇; ब्राजी K₈₂K₁₀, ब्राह्मणः E 62d परः] C^ΣK₈₂K₇E; पशुः K₁₀ 63b अन्यायाः] C^ΣK₈₂K₇E; अन्यायाः K₁₀ • जैनम्] C^ΣK₈₂K₇E; जैवम् K₁₀ 63c तुलाः] C^ΣK₈₂K₇E; तुलः K₁₀ 63d र्थः] C₉₄C₄₅K₈₂E; र्थः C₀₂, र्थः K₁₀, र्थः K₇

जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥
 [यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]
 चतुर्मीनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
 चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥
 चतुर्मीनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति ।
 एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका
 अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP I.31cd-32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि
 च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते ।

64a विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विप्र C₉₄; विप्रे C₀₂ 64b घृणी०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; घृणां E
 64c वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; वनजावनजा C^{ac}₄₅; वनजा वनिजा C^{pc}₄₅; वनज विनजा K₇
 64d विलगाश्चरणाचराः] corr.; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇; विलगोचरगोचरः C₀₂E; विलगोचरगोचराः
 K₈₂; विलगाचरणाचराः K₁₀ 65b वक्ष्ये] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; वक्ष्या E 66b अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 अभोज्ये C₄₅ 66c शौण्डे] K₈₂; शौण्ड्ये C₉₄C₀₂K₇; शौण्ड्ये C₄₅; शौण्ड्ये K₁₀; शौण्ड्ये E
 67a पुरुषाः] K₇; पुरुषः C^ΣK₈₂K₁₀E • र्थिनः] K^{pc}₇; र्थिनां C^ΣK₈₂K₁₀E; र्थिना K^{ac}₇
 67b ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति C₀₂; नन्दनवायुवन्ति E • कृताः]
 em.; कृतम् C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 67c श्रुतिं] K₇; श्रुति० C^ΣK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 नित्य C₄₅ 67d स आयुष] em.; समायुष C^ΣK₇; समायुषः K₈₂ (unmetr.); समायुष K₁₀;
 स मानुष E • निःसंशयः] C^ΣK₁₀K₇E; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मीनं च०] corr.; चतुर्मीनश्च०
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; चतुर्मीनश्च० C₀₂; चतुर्मीनश्च० K₁₀ 68ab चतुःशत्रुश्च०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 चतुःशत्रु च० C₀₂; चतुःशत्रु च० E 68b चतुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; चतुरायतनं C₉₄; चतुरायतनम्
 K₁₀ 68c पादं] C^ΣK₇E; पादः K₈₂; xx K₁₀ 68d पञ्चधन्य०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धन्यपञ्च०
 E 69a मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्य०] C^ΣK₁₀K₇E; पारुष्यं
 K₈₂ • पिशुना०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पिशुना० E 70c चतुःशत्रुर्नि०] C₉₄C₄₅E; चतुःशत्रु नि०
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सोरिहा C₄₅; सर्वथा E

करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥
चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥
आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥
चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥
धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥
आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ ४:७८ ॥
ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्रथः ।

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ 77c-f ≈ MBh Indices 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1-4 ≈ AgniP 168.25

71c मुदितो.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मुदितौ. E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चायतन C₉₄, चायतन C₄₅ 72c भवः] C₄₅C₀₂^{Pc}K₈₂K₁₀K₇; भव C₉₄C₀₂^{ac}, भवं E 72cd सूक्ष्मं ध्या.] C₉₄K₈₂K₇E; सूक्ष्माध्या. C₄₅, सूक्ष्मध्या. C₀₂, सूक्ष्मध्यान. K₁₀ 72d नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀; नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, नमुक्तं चतुर्विधिं K₇, नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₀₂E • धर्मो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धन्या E 73cd आहुः सू.] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आxx C₉₄ 74ab धर्मश्च.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्मच. C₀₂K₁₀ 74b अश्रितः] C^ΣK₈₂K₁₀E; अश्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; येरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वेति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धर्मदेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d मानवे] em.; मानवः C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 77a स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पञ्चैवं E 77b कीर्तयिष्यामि] C^ΣK₈₂K₇E; कीर्तयिष्यामि K₁₀ 78a समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E, समुत्कर्ष C₄₅ 78b राज.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; राज्ञी. E 78c निर्बन्धः] em.; निर्बद्धः C₄₅K₇, निर्बद्धसु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्बद्धसु E 78d ब्रह्महृत्यया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्महृत्यया C₉₄ 79a ब्रह्मोज्झं] em.; ब्रह्मो ऋग. C^ΣK₈₂K₁₀K₇, ब्रह्म ऋग. E 79b सुहृद्रथः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सकृद्रथः E

गर्हितानाद्ययोर्यग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥
 [यमेषु माधुर्यम् (९)]
 कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥
 [यमेष्वार्जवम् (१०)]

79 ≈ Manu II.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्बधः । गर्हितानाद्ययोर्यग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥
 cf. YājñS 3.228: गुरुणामध्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्बधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈
 Manu II.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 =
 Manu II.58

79c °नाद्ययोर्यग्धिः] em.; °नश्च यो जग्धिस् C₉₄, °नश्च यो जग्धि C₄₅, °नश्च योद्विग्नः C₀₂, °नं
 च यो जग्धिः K₈₂, °नं च यो जग्धिः K₁₀, °नश्च यो जवे K₇, °नश्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em.; सख्य C^ΣK₈₂E, ×× K₁₀, सख्युः K₇
 • पुत्रस्य च स्त्रीषु] C^ΣK₈₂K₇; ××××× K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d °समः] C^ΣK₈₂K₇; ×× K₁₀,
 °सम E 81a निक्षेपः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; निक्षेपः K₁₀, निखेपः C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नराश्वरजतस्य K₁₀, नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेयः] em.; रूग्यः×यः
 C₉₄, रुक्मस्तेयः C₄₅C₀₂K₈₂K₇, ×××× K₁₀, हतस्तेयः E • °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सः
 C₄₅, °सम E 82a एते] C^ΣK₈₂K₇; एते K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; संभूयो
 C₀₂, संभूयो K₁₀ 82c °पञ्चैतत्] corr.; °पञ्चैतन् C^ΣE, °पञ्चैतम् K₁₀, °पञ्चैतन् K₇, °पञ्चैते K₈₂
 82e °मादम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वर्जनीयो C₀₂
 83ab मनमाधुर्यश्च] em.; °मनसा धूर्यश्च C₉₄C₀₂K₈₂K₇, °मनमाधूर्यश्च C₄₅, °मन×धूर्य× K₁₀,
 °मनसा भूयश्च E 83b °क्षुर्बुद्धिः] C₉₄C₄₅K₇E; °क्षु बुद्धिः C₀₂K₈₂, ××× K₁₀ 83c °दानं
 च] C^ΣK₈₂K₇; ×× K₁₀, °दानश्च E 83d °बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇; बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E,
 ××× K₁₀ 84a प्रसन्नः] C^ΣK₈₂E; प्रसन्नः K₁₀, प्रसन्नः K₇ 84c यथाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 यस्य E • °दानं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °दातश्च E 84d स्वाश्रमाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वासमाः
 C₀₂ • °गतो] C^ΣK₈₂K₁₀E; °सतो K₇ 85b इन्धनोः] C^ΣK₈₂K₁₀E; इत्वनोः K₇ • जातः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जाः C₄₅ 85c सुलभानि न] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सुरभानि च E 85d °दकानि]
 C^ΣK₈₂K₇E; °दकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj.; क्षुतं C^ΣK₈₂K₁₀K₇, शतं E

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥
 आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
 आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥
 आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
 इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
 दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
 भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

86a पञ्चार्जवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; पञ्चार्जवः C_{02} , $xxxx$ K_{10} , पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] $C^{\Sigma}K_7$;
 प्रशसन्ति $K_{82}E$, प्रससन्ति K_{10} **86c** कर्म •] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; x र्म • C_{94} , कम्म • K_{10} •
 •वृत्त्याभिवृद्धिं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; •वृत्तिभिवृद्धिश्च K_{10} , •वृत्त्याभिवृद्धिश्च E **86d** पारितोषिक •] em.;
 पारतोषिक • $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **86e** स्त्रीधनोत्कोच •] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; स्त्रीधनज्ञो च E • •वित्तं च]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; •वित्तिश्च K_{10} **86f** आर्जवो ना •] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आर्जवश्च C_{02} , आर्जवेना • E
87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; om. K_{82}^c , आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा
 तप K_{82}^c , आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E **87cd** (आर्जवो... वृथाग्नयः)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; om.
 E **88ab** (आर्जवो... तिष्ठति)] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; om. E **88a** •ग्रामः] $C_{94}C_{45}K_7E$; •ग्रामात्
 $C_{02}K_{10}$, •ग्रामाः K_{82} **88d** तस्य चरन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तस्य रमन्ति E, त x __न्ति C_{94}
89a यमप्रविभागः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; यमविभागः C_{02} , यमप्रविभागः K_{82} , नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नरेन्द्र E **89b** •येत्तं मनुष्यः] corr.; •येत्तन्मनुष्यः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, •येत्तं मनुष्यः
 C_{45} , •येत्तन्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित •] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; इरित • E • •पहारी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 •पलपहारी C_{02} • •ज्ञयास्ते] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; •ज्ञयाते K_{82} **89d** •वर्ता] conj.; •वृत्ता $C^{\Sigma}K_{10}K_7$,
 •वृत्ताः $K_{82}E$ **Colophon**: नामाध्यायश्चतुर्थः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२ ॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३ ॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४ ॥

[शरीरशौचम्]

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 201v-202r, C₄₅ ff. 208v-209r, C₀₂ ff. 277r-278r, K₈₂ ff. 9r-9v, K₁₀ exp. 50 (upper) and 51 (lower), K₇ ff. 217r-218r, M ff. 9r-10r, E pp. 597-599; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

3 = LiñP 1.8.29cd-30ab = VDhU 3.233.202

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; विगतराग उवाच C₉₄ 1a कथय नि०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M;
कथयति E • ०त्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E;
त्वां विशेषात् C₄₅, सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀, साम्प्रतं त्वं विशेषा M 1b वचनतुल्यं श्रो०] M;
वदनतुल्यं श्रो० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वदनतुल्यां श्रो० C₄₅, वदनतुल्यं श्रो० तुल्यं सो० K₈₂^{ac} • ०कामो]
C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०कामा ME 1c ०दहन०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; ०वदन० E • ०दग्धं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
०दग्ध M • ०निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०विमुक्तम् C₄₅, ०निषिक्तः M 1d अपर०]
C^ΣK₁₀K₇M^{pc}E; अर० M^{ac}, अपरं K₈₂ (unmetr.) • ०वद म०] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇M;
०वद० C₉₄^{ac}, ०वदन० E • मतज्ज्ञं नास्ति] conj.; मतज्ञा नास्ति C₉₄C₄₅K₈₂K₇M, मतज्ञानास्ति
C₀₂, मे० xxxx K₁₀, मतज्ज्ञानास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; मे धर्मतृप्तिः M 2 अनर्थ०]
C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; अर्थ० M 2a ०सुख०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; ०मुख० K₈₂^{ac} • ०मतो ऽन्यत्]
C^ΣK₈₂K₇; ०मतो ऽन्य K₁₀, ०मतो न्यः M, ०मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] C^ΣK₇ME; कीर्ति० K₈₂K₁₀
2b ०विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; विशेष C₉₄, ०विशेष C₄₅ • प्रकारः] C^ΣK₈₂K₁₀ME; प्रकारः
K₇ 2d ०विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; ०विनाश० C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
इज्या C₀₂K₁₀M • दानं] C^ΣK₈₂K₇ME; दान० K₁₀ 3c ०पवास०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; ०प्रवाष०
M 4a ०निर्देशं] C^ΣK₇ME; ०नियमं K₈₂, ०हंशं K₁₀ 4c शारीर०] C^ΣK₈₂K₇ME; शरीर०
K₁₀ • ०शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०शौचमाहारो C₉₄, ०स्रोतमाहार M 4d मात्रा भावश्च]
C₄₅C₀₂K₈₂K₇ME; मात्रा भावं च C₉₄, सात्राभावश्च K₁₀

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
 परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृतोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्विंशहारषड्रसैर्बुधः ।

8 ~ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥
 9ab ~ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्ब्रह्मस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥
 10 ~ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनाक्षस्य तृतीयमुदकस्य च ।
 वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHr 8.46cd-47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्रावशौ पानेनैकं
 प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य
 च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

✧

5a ताडयेन्न] C²K₈₂K₁₀E; ताडये न K₇M • बन्धेत] C²K₈₂K₁₀K₇E; बन्धेन M 5c ऽद्रव्येषु]
 C²K₈₂K₁₀K₇E; ऽद्रव्येषु M 5d शौचं] C²K₈₂K₁₀ME; शौच K₇ • कायिकमुच्यते] C²K₈₂K₁₀ME;
 कायिकमुच्यते K₇ 6a श्रोत्रो] M; श्रोतो C²K₈₂K₁₀K₇E 6b गुदोपस्थो] C²K₈₂K₁₀M;
 गुदोपस्थो K₇, गुदापस्थो E 6c मुखस्याः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; मुखस्याः C₄₅ 6cd शौचमाः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; शौचमाः C₄₅K₁₀, शौच आः M 6d ऽवचनेषु] C²K₈₂K₁₀K₇E; ऽवचनेषु M
 7a ऽविष्टाः] C²K₈₂K₇E; ऽविष्टाः K₁₀M 7c मृतोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E; मृतोयैस्तु C₉₄, मृतोयैस्तु
 C₄₅M, मृतोयैस्तु K₇ • ऽपस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽपस्थ C₀₂E, ऽपस्थः M 7d शौचयीत]
 C²K₈₂K₁₀K₇E; शौचये च M 8a ऽपस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽपस्थः C₀₂K₁₀M • गुदे]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गुदो C₀₂K₁₀, गुद M 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तथैकत्र C₄₅, तथैकत्रे
 M, तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दशः C₀₂ 8c उभयोः] C²K₈₂K₁₀K₇E; उभय
 M • दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दातव्यो C₀₂E, दातव्य M 8d मृदः] C²K₇E; मृतः K₈₂M,
 मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂; शुद्धिसमीहता C₀₂, शुद्धिः समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता
 K₇, शुद्धिः समीहता M, शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M; चेतच्छौच C₀₂E, एतच्छौच
 K₁₀ 9b ऽगुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ऽगुण C₀₂ 9c वानप्रस्थस्य] C²K₈₂K₁₀K₇E; वानप्रस्थे
 तु M • त्रिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; द्विः C₀₂ 10a ऽशौचं] C²K₈₂K₁₀K₇E; ऽशौच M
 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇ME; शृणुष्ववहितो C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d ऽकं जलं]
 C²K₈₂K₁₀K₇E; ऽकोदकं M • पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; पिबे C₄₅ 10e ऽचारदानार्थं]
 C²K₈₂K₁₀K₇; ऽचरदानार्थं M, ऽचारणार्थाय E 11a ऽस्वादुरसैः] C²K₈₂K₇; ऽस्वाः K₁₀,
 ऽस्वादुरसैः M, ऽस्वादुरसैः E 11b ऽहारषड्रसैर्बुधः] C₄₅E; ऽहारसद्रवैर्बुधः C₉₄K₈₂K₇, ऽहारसद्रवैर्बुधः
 C₀₂, ऽहारषड्रसैर्बुधः K₁₀, ऽहारे सद्रवद्रुः M

धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥
 लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
 गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
 छत्राकं विङ्गराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥
 हंससारसचक्राह्णकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानिव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥

13ab ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च 14ab cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विङ्गराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

11c वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; वैषम्यनाशास्ति C₄₅, वैषम्य नस्यास्ति M, वैषम्य नश्यन्ति E 11d रोगाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; रोग M • सुदारुणाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; स्वदारुणाः M, सुदारुणाः E 12a अभक्ष्यं] C^ΣK₈₂K₇; xxx K₁₀, अभक्ष्यं ME • च न भक्षेत] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; न च भक्षेतः M 12b न च] C^ΣK₈₂K₁₀M; च न K₇E 12c गम्येत] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; गम्येतः M 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अवाचं C₀₂ 13a पलाण्डुं] E; पलाण्डुं C^ΣK₁₀K₇M, पलण्डुं K₈₂ 13b कवकानि] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; कवकानि E 13c गौरं च] em.; गोरस्व C₉₄K₁₀, गोरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, गौरश्च E • मांसं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मांसः M, मांसं E 13d विधानतः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; विधानत् M 14a छत्राकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₇ME; छत्राक C₀₂ • विङ्गः] C^ΣK₁₀ME; विङ्गः K₈₂K₇ 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇ME; गोमाञ् C₄₅ 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; चटकाम् C₀₂K₁₀ 14d पादांश्च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; जालपादश्च M 15a चक्राह्णः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; चक्राह्णः M 15b कुक्कुटान्शुः] C^ΣK₇E; कुक्कुटा शुः K₈₂, कुक्कुटां शुः K₁₀, कुक्कुटा शुः M • श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E; श्येनकान् C₄₅, श्येनका K₈₂, श्येनकां K₁₀, श्येनकम् M 15c काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₇; काकोलूक(स्व)xxxश्च C₉₄, काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂ME, काकोलूकं बलाकं च K₁₀ 15d मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; मत्स्यादीनि च वर्जये M 16a अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] C^ΣK₈₂K₇; अमेध्याश्चापवित्रांश्च K₁₀, अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्याश्चापवित्रांश्च E 16b सर्वानिव विवर्जयेत्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; सर्वान्येतानि वर्जयेत् M 17c विशेषेण] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; विशेषेण M 17e जिज्ञासितो] C^ΣK₈₂K₁₀M; जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E 17f क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; क्षिप्य C₄₅, क्षिप्त K₁₀M • कथितो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; कथितं E 18a वादी] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; वादि M • रतः शुचिर्] C₉₄C₄₅E; रतः शुचि C₀₂K₇, रत शुचि M, रतः शुचिन् K₈₂K₁₀ 18c अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अहिंसक C₄₅M • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; शुचि दान्तो C₀₂K₇M, शुचिर्दान्तौ E 18d भूतः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; भूतः M • शुचिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; शुचि M

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥
शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितं
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

19ab ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः
शुचिः ॥ 20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः

19b °शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; °शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂; °शौच परं स्मृतः M, °शौचयनं
स्मृतः E 19cd यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C[∞]K₇ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न K₈₂K₁₀,
यो ऽर्थे हि शुचिर्हि स शुद्धि M, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E 19d °शुचिः शुचिः] C[∞]K₈₂K₇; शुचि शुचिः
K₁₀, °शुचि शुचि M, °शुचिः शुचि E 19e वाङ्मनसां शौचं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇E; वाङ्मनसा शुद्धि M
19f शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुचि C₀₂M • वस्तुषु] C[∞]K₈₂K₁₀E; वस्तुषु K₇, वस्तुषु M
msNaK₁₀K₇E; यदिः M • कालक्षये निश्चयः] K₈₂^{ac}K₇; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂^{bc}, कालक्षयेनिश्चयः
C₀₂K₁₀, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E 20b कीर्तिर्यशोः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तिर्यशोः
C₉₄C₀₂(unmetr.), कीर्तिर्यषाः M • °लङ्कृताः] em.; °लङ्कृतः C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °लङ्कृतः
C₄₅, °लङ्कृतम् M 20c सद्धर्मः] C[∞]K₈₂K₁₀K₇E; य धर्मः M • °परितम्] C[∞]K₈₂K₁₀K₇M;
°ओदितः E 20d परत्रमीहितः] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; परत्रमीहितः M, पवित्रमीहितः E • °गतिं] em.;
°गतिः C[∞]K₈₂K₁₀K₇ME • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂ME Colophon:
°विधिर्नामाः] C₉₄; °विधिनामाः C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, °विधिनामाः K₁₀, °विधिर्नाम E • °ध्ययः
पञ्चमः] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; °ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्धचर्थं शृणुष्वभावहितो द्विज ॥ ६:१ ॥
अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४ ॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६:५ ॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥ ६:६ ॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 202r-203r, C₄₅ ff. 209r-209v, C₀₂ ff. 278r-279r, K₈₂ ff. 9v-10v, K₁₀ exp. 51 (lower-upper) – 52 (lower), K₇ ff. 218r-218v, E pp. 599-601; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a °मिज्यां] C₄₅; °मीज्यां C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ E **1b** °त्तम] C^Σ K₈₂ E; °त्तम: K₁₀ K₇ **1c** °मोक्षप्रसिद्धचर्थ] C^Σ K₇; °मोक्षप्रसिद्धचर्थ K₈₂ K₁₀, °मोक्षेप्रसिद्धचर्थ E **1d** द्विज] C^Σ K₈₂ K₁₀ K₇; भव E **2a** अर्थयज्ञः] C₉₄ C₀₂ K₈₂; अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀ K₇, अर्थयज्ञ° E **2c** ज्ञानं] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ E; ज्ञान C₀₂ K₇ **3b** अग्नि°] C₄₅ C₀₂ K₈₂ K₇ E; {अ}_ ° C₉₄, ×× K₁₀ • °क्रिया] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ E; °क्रिया: C₄₅ C₀₂ **3c** पार्वणी] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₇ E; पर्वणी C₄₅, {पर्वणी}_ K₁₀ **3d** °यज्ञः] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E; °यज्ञ C₀₂, ×× K₁₀ **4b** °यतनेषु] C₄₅ C₀₂ E; °लयनेषु C₉₄ K₈₂ K₇, °यत×× K₁₀ **4c** °हस्त°] C^Σ K₈₂ K₇; ×× K₁₀, °हस्तै: E **5a** °यज्ञं ततो] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ E; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ **5c** वेदा°] C^Σ K₈₂ K₇ E; अदा° K₁₀ **5e** °पुराणं च] C^Σ K₈₂ K₁₀ K₇; °पुराणश्च E **5f** °यज्ञः] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E; °यज्ञ C₀₂ **6a** कर्म] C^Σ K₈₂ K₁₀ K₇; क्रमम् E **6c** °चक्षुः] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E; °चक्षु C₀₂ **6d** °यज्ञः] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E; °यज्ञ C₀₂, °यज्ञस_ K₁₀ **7a** °यज्ञं] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E; °यज्ञ C₀₂ K₁₀ **7c** ध्यानं] C^Σ K₁₀ E; ध्यान K₈₂ K₇

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:७ ॥
 सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
 तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:८ ॥
 चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
 प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:९ ॥
 अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
 विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:१० ॥
 विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
 अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:११ ॥
 विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१३ ॥
 द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१४ ॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१५ ॥
 विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

7e सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सोमा० C₄₅K₁₀E 7f सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅; सूक्ष्मं तत्त्वं पञ्चमम्
 C₉₄, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇, सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E 8c शशिं]
 C^ΣK₈₂E; शशि K₁₀, शशिन् K₇ 8cd ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त० C₀₂ 9b ज्वालामग्निं]
 C^ΣK₈₂K₁₀E; ज्वालामग्नि K₇ 9c तत्त्वः] C^ΣK₇; तत्त्व K₈₂, तत्त्वं K₁₀E 9d नाशनः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; नाशनम् C₀₂E 10b ध्यायेत्स्फटिक] C^{Pc}₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ध्यायेत्स्फटि C^{ac}₉₄,
 ध्याये स्फटिक C₀₂E • मलम्] C^ΣK₁₀E; मलः K₈₂, मलः K₇ 10c तत्त्वः स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 तत्त्वन् C₉₄, तत्त्व स C₀₂, तत्त्वं स E 10d जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जमव्ययं C₀₂
 11ab ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त० C₀₂ 11e यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 यज्ञश्च C₀₂E 11f समासतः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; समासतः E 12a तु] conj.; त्रि० C^ΣK₈₂K₁₀K₇,
 हि E 12c लोकाः] C₉₄K₈₂K₇; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रपद्यन्ते
 C₉₄ 12d धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; धनः C₄₅K₇ 13ab प्रथमं तत्त्व०] C^ΣK^{Pc}₈₂K₁₀K₇;
 om. K^{ac}₈₂, प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; च कृतिचिन्तय E 13d सुखी]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सुखम् E 14c याति] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; याति E 15a तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 तत्त्व C₀₂ • तृतीयं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तृतीयस् E 15b ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
 ध्यायन् मरिष्यति C₉₄, ध्यायमानो मरिष्यति E 15c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; शिवलोक C₄₅,
 रुद्रलोके E • वसेन्नि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वसे नि० C₀₂ 15d युतं] C^ΣK₈₂K₇E; युत K₁₀
 16a तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तत्त्वामृतं C₀₂, तत्त्वामृतं E

अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१६ ॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१७ ॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१८ ॥
 [नियमेषु तपः (३)]
 मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
 कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:१९ ॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२० ॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२१ ॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥
 इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ 21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ 22 cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥

16c अक्षयं] C^२K₈₂K₁₀K₇; अक्षय० E 18a ०युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०यु× C₉₄ (top of akṣaras lost), ०युक्तौ E • च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; om. C₄₅E • पुनर्जन्म०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; पुनर्जन्म० C₉₄ (top of akṣaras lost), पुनर्जन्म० C₀₂ 18b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E; जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ 18c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मुक्ति भ० C₀₂ • न वा] C^२K₁₀K₇E; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; मानमानवाः C₄₅, मानवा C₀₂, मानव E 18d प्रत्यक्षा०] C^२K₁₀K₇E; प्रत्यक्ष० K₈₂ • ०वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀; ०वेदनीयः C₉₄C₀₂K₇, ०वेदनीय E 19a ०तप] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०तपम् E 19c कायिकं च तृतीयं तु] C^२K₈₂K₇E; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 19d मनोवाक्कर्म] C₉₄K₇E; मनोक्कर्म C₄₅, मनोवाक्कर्म० C₀₂, मनोवाक्काय० K₈₂K₁₀ • ०परम्] C₀₂; ०परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 19e कायिकं] C^२K₁₀K₇E; कायिक K₈₂ 20a ०सौम्यं] K₇; ०सौम्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०सौम्य० C₀₂ (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ 20c मौनं] C^२K₈₂K₁₀K₇; मौन× E • ०शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०शुद्धिं च C₀₂E 20d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇; पञ्चैते C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E 21c ०भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ०भ्यसन× C₉₄, ०भ्यसनं चैव K₁₀ 22a आर्जवं च अहिंसा च] C^२K₈₂K₁₀K₇; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 22b ०चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०चर्यं C₀₂E 22c शौचं] C^२K₈₂K₁₀K₇; शौच E 23a इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; इष्ट C₀₂K₁₀ • ०भावं] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०भावश्च E 23b पथ्यं] C^२K₈₂K₁₀K₇; सत्यं E

मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२३ ॥
 स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२४ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२५ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तपसाधनाः ॥ ६:२६ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२७ ॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
 स्वर्गाकाङ्क्षनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

24ab cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥
 25ab ≈ MBh Appendices 15.80r: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो
 हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकादयं शीतोष्णे पञ्चाग्निर्जलशायिता

23c मनो०] C^२K₈₂K₁₀K₇; मन० E • पञ्चैतत्] C^२K₈₂K₁₀; पञ्चैतत् K₇, पञ्चैतान् E 23d तप उक्तं
 महर्षिभिः] C^२K₈₂K₁₀K₇; तपमुक्तं महर्षिभिः E 24a ०शीर्भि०] C₉₄E; ०शीर्भि० C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 24b ०तिथि०] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०तिथिं E 24c ०मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०xxक C₉₄, ०मित्यश्रक
 C₄₅ • पञ्चैतत्] C^२K₈₂K₁₀K₇; पञ्चैतन् E 24d तप उक्तं] C^२K₈₂K₁₀K₇; तपमुक्तं E 25b ग्रीष्मे]
 C^२K₈₂K₁₀K₇; गृष्मे E 25c ०वकाशो] em.; ०वकाशे C^२K₈₂K₁₀K₇E 25d तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 तप C₀₂ • साधनमु०] C₉₄K₈₂K₇E; साधन उ० C₄₅C₀₂K₁₀ 26a दानं] C^२K₈₂K₇; दानं
 K₁₀ (top of akṣaras lost), दानश् E 26c दानं] C^२K₈₂K₁₀K₇; दानश् E 26d तप]
 E; तपः C^२K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 27a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C₀₂,
 कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K₇ 27b ०याचितम्] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०याचितः E 27c चान्द्रायणं
 पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; चान्द्रायनं पराकं C₄₅, चान्द्रायणं पराकं K₈₂, चान्द्रायणवराकश् E 27d तपः
 सांतपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तपसान्तपनादयः C₀₂E 28a तप त०] E; तपस्त० C^२K₈₂K₁₀K₇
 (unmetr.) • ०मनसा] em.; ०मनसः C^२K₈₂K₁₀K₇E 28b निर्मलमति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 निर्मलमति० C₄₅ • जघन्यं] C^२K₈₂K₁₀K₇; जगत्यं E 28c ०काङ्क्ष०] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०कांक्ष०
 E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वान्तिकं C₄₅ 28d ०भवने] C^२K₈₂K₁₀E; ०भवने K₇
 • ०साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०साध्यम०xx C₉₄, ०साध्य वहेत् C₄₅, ०साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१ ॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२ ॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३ ॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४ ॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५ ॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६ ॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७ ॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 203r-204r, C₄₅ ff. 209v-210v, C₀₂ ff. 279r-280v, K₈₂ ff. 10v-11v, K₁₀ exp. 52 (lower-upper) - 53 (lower), K₇ ff. 218v-219v, E pp. 601-603;
C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5cd = ŠDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; तथैत्याहुः C₄₅K₈₂ 1c वस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वस्त्र C₀₂K₁₀
2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] C^ΣK₈₂^{pc}K₁₀; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K₈₂^{ac}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K₇,
अन्नाद्भवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः] C^ΣK₈₂K₇; अन्नाच्छ्री K₁₀E • कान्ति वीर्यं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀;
कान्तिवीर्यश्च C₉₄K₇ (unmetr.), कान्तिवीर्यश्च E 2d अन्नात्सत्त्वं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अन्ना
सत्त्वश्च C₀₂, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जाय× C₉₄ 3a अन्नाज्जी०]
C₉₄K₈₂K₁₀E; अन्ना जी० C₄₅C₀₂K₇ 3b अन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अन्नां C₀₂, अन्ना K₁₀
• ँकरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ँकरः C₀₂E 3c दर्पः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; दर्प C₄₅K₇, दर्पो
E 3d अन्नाच्छौर्यं च] C₉₄C₀₂K₇; अन्नात्सौर्यश्च C₄₅K₈₂K₁₀, अन्नाच्छौर्यश्च E 4a अन्नं क्षु०]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇; अन्ना क्षु० C₀₂K₈₂^{ac}, अन्नात्क्षु० K₁₀E 4ab व्याधीन्स०] C₄₅K₇; व्याधान्स०
C₉₄C₀₂K₁₀, व्याधान्स० K₈₂, व्याधा स० E 4b विनाशयेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विनाशयेत् C₄₅
5a अन्नदः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] C^ΣK₈₂K₇E; प्राणश्चापि K₁₀ • सर्वदः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सर्वदाः C₀₂ 5d भूतं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; _ तन् C₉₄, भूते C₄₅, भूतो E
6a भावान्म०] C^ΣK₁₀E; भावान्म० K₈₂K₇ 6b श्रियादपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; श्रियादपि C₄₅,
श्रिया वापि K₇ 8a वज्ञां] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; वज्ञं E 8b हीनो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ही
C₄₅

तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९ ॥
नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१० ॥
श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११ ॥
यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२ ॥
दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३ ॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४ ॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५ ॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुष्टिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६ ॥
रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।

11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh 1.56.18 in some manuscript as indicated in the critical edition

9c जीर्णं स्फुटितं] C⁵K₈₂K₇; जीर्णस्फुटितं K₁₀E 9d कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; कुत्सितमेव च C₀₂, कुत्सितमेव वा K₇ 10b सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सूक्ष्म C₀₂, शुक्लं E 10c दातव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दातव्य C₀₂ 10d समन्वितम्] C⁵K₈₂K₁₀K₇E; तं K₈₂^{ac} 11a सत्त्वः] C⁵K₈₂K₁₀K₇; स च० E 12ef शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात्] C⁵K₈₂K₇E; om. K₁₀ 13a द्विजवरे काले शुभे] C⁵K₈₂K₁₀K₇; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दरो C₄₅ 13c तस्मिन्याति] C⁵K₁₀K₇E; तस्मान्न्याति K₈₂ • सुवस्त्रः] C⁵K₈₂K₁₀K₇; स वस्त्रः E • संशयम्] C₉₄C₄₅K₇; संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E 13d दानमसकृत्पा०] C⁵K₈₂K₇E; दानसत्पा० K₁₀ 14a दानं] C⁵K₈₂K₇; दान K₁₀E 14d पातकः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पापकः C₉₄ 15b कटकाङ्गुलिम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; क०xगुलिम् C₉₄, कटकाङ्गुलिम् K₁₀ 16a सुवर्णं] C⁵K₈₂K₇E; सुवर्ण K₁₀ 16b र्षभ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; र्षभः C₀₂K₁₀ 16c तुष्टिः] C⁵K₈₂K₁₀K₇; तुष्टिः E • मात्रे] C⁵K₁₀K₇; मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄, सर्वपापैः प्रमुच्यते E 17a रक्तिमाषकः] K₇^{ac}; रन्तिमाषकः C₉₄, रक्तिमाषकः C₄₅K₈₂K₇^{pc}, रन्तिमान्सकः C₀₂, रत्तिमान्सकः K₁₀, रत्तिमाषकः E 17b र्ध] C₉₄C₄₅K₇E; र्ध C₀₂K₈₂K₁₀

एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥
 भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥
 मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
 चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विज्वराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
 विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab: हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । 25 cf., e.g., MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूपाखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25: हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां सघण्टां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्विज्ञिताय द्विजाय वै ॥

✧

17cd ०वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E; ०वृद्धिर्ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, ०वृद्धिर्ज्ञेया K₇ 18a ०धारं] C₄₅; ०धार० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 18ab ०दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दा०नम्प्र० सन्ति C₉₄ 18d सर्वं वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वं वै C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b ०फलं लभेत्] C^ΣK₈₂K₁₀E; ०लं भवेत् K^{ac}₁₀, ०लं भवेत् K₇ 20a ०मुक्तस्तु] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०मुक्तिस्तु E 20b ०शरणो] C^ΣK₈₂K₁₀; ०शरण K₇, ०शरणां E 21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एकहस्त० C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; भूमिदान प्रशस्यते C₄₅, पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a ०हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ०हस्तश्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; दद्या द्वि० E 23b गुणागुणि०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; गुणागुणि० E 23c ०धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; ०धिक० C₉₄K₇E 23d ०त्तम] C^ΣK₈₂K₁₀E; ०त्तमः K₇ 24a जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇; जामदग्न्ये० C₉₄, जामदग्न्येन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E; रामेन C₀₂K₈₂K₁₀, xxण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दद्याद्वि० C₄₅ 24d च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; हि E 25ab (हेम०... द्विजोत्तम)] C^ΣK₈₂K₇E; om. K₁₀ 25a ०शृङ्गां] C^ΣK₇E; ०शृङ्गं K₈₂, om. K₁₀ • रौप्य०] C^ΣK₈₂K₁₀E; रौप्यं K₇ • ०खुरां] C₀₂E; ०खुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇, om. K₁₀ 25d दत्त्वानन्त०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; दत्त्वान्त० E 26a ०रूपं] C^ΣK₈₂K₇E; ०रूप K₁₀

अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
 दद्यात्पादुकछत्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
 श्रद्धादानमभिचरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥
 दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेत्
 दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
 दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाञ्छभेत्
 दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥
 दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
 दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राज्जहीमण्डले ।
 दानादेव सुरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
 दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

26b ०रौप्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; ०रौप्य० C₄₅, ०रौप्य० K₇ • गावस्तिलान्मे०] em.; गावस्तिलान्मे० C₉₄C₀₂K₇, गावस्तिला मे० C₄₅K₈₂, गावन्तिला मे० K₁₀, गावस्तिलं मे० E 26c दद्यात्पा०] C₉₄K₈₂K₇E; दद्या पा० K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; पत्राद्यमन्यच्च वा C₄₅, पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादान०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; दत्त्वादान० E 27a यशः] C₄₅K₇E; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; सुखकर K₇^{pc} • ख्यातिमतुल्यां] em.; ख्यातिश्च तुल्यं C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • लभेत्] C₉₄K₈₂K₁₀; भवेत् K₇E 27b निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E; निगर्हणं C₉₄^{ac}, निगर्हणं C₄₅K₇, निगर्हण K₁₀ • ०गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂, ०गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानादूर्जयता] C₉₄K₁₀K₇; दानादूर्जयतां K₈₂, दानाहु० E • प्रसाद०] C₉₄K₁₀K₇E; प्रासाद० K₈₂ • सौभाग्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सौभाग्य C₄₅, सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाञ्छभेत्] C₄₅E; दानं लभेत् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दानादेव C₀₂ • ०नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] C₉₄K₁₀K₇; शक्रलोकसकलं K₈₂, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज०] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दाना ज० C₉₄, दानार्ज० C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दानेदेव C₄₅ • महीं समस्त] conj.; महीसमासु C₄₅C₀₂, महीं समासु C₉₄K₈₂K₇, मही समस्त K₁₀, महीयसां स E • सम्राज्ज०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सम्राज्ज० C₄₅ 28c सुरूप०] C₉₄K₈₂K₇E; स्वरूप० K₁₀ • ०योनिस्सु०] K₁₀E; ०योनिस्सु० C₉₄ ०योनिः सु० C₄₅C₀₂K₈₂K₇ • ०भगश्च०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; ०भग च० C₄₅K₈₂E • ०न्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E; ०न्द्रानने C₀₂K₁₀, ०न्द्राननौ K₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂; वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₇, वीक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₇; निःसंशयः C₀₂, निःसंशयः K₈₂E, निःसंशयः K₁₀ Colophon: ०प्रशंसाध्यायः सप्तमः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०प्रशंसाध्यायः समाप्तः C₄₅, ०प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमोऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
 शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१ ॥
 शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
 अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२ ॥
 संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
 पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३ ॥
 पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
 अधोर्ध्वमध्यतिर्य्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४ ॥
 स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
 शिष्टाचारोऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५ ॥
 इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६ ॥

[नियमेषुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्यावहितो विप्रः पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
 स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
 स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 204r-205v, C₄₅ ff. 210v-211v, C₀₂ ff. 280v-282r, K₈₂ ff. 11v-13r, K₁₀ exp. 53 (lower) – 54 (lower), K₇ ff. 219v-221r, P₅₇ exp. 426-428, E pp. 603-606; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a स्वाध्यायनं] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; स्वाध्यायनं K₇ 1b मुत्र] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; मूत्र E •
 •र्थिना] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; •र्थिना K₁₀ 1c शैवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; शैवलं C₀₂ • सांख्यं]
 C₉₄C₄₅K₇P₅₇E; सांख्य C₀₂, सांख्यं K₈₂K₁₀ 1d स्मार्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; स्मार्त C₀₂K₁₀
 • भारतसंहिताम्] C^ΣK₁₀P₅₇E; भारतसंहिता: K₈₂, भारतसंहिता K₇ 2a शैवो.] conj.; शैवे
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, शैवे C₄₅P₅₇, शैवं E • तत्त्वं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; तत्त्व P₅₇ 2b शैवो.]
 P₅₇; शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, शैवाः C₀₂E, शैवा K₈₂ • द्रव्ये] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; •ये
 C₄₅ 2d सारसमुच्चयम्] C^ΣK₇P₅₇E; •सारं समुच्चयम् K₈₂, •सारं समुच्चयं K₁₀ 3a संख्यातत्त्वं तु]
 K₈₂K₇P₅₇; संख्यातत्त्वं C₉₄, संख्यातत्त्वं C₄₅, शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂, संख्यतत्त्वन्तु K₁₀, संख्यातत्त्वं तु E
 • सांख्येषु] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; संख्येषु K₁₀ 3c तत्त्वो.] C₉₄C₀₂K₈₂K₇P₅₇E; तत्त्वा C₄₅, om.
 K₁₀ 4c अधोर्ध्वो.] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; अधोर्ध्व K₁₀ • मध्यो.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; मधो.
 C₀₂ 4d यत्नतः] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; सम्प्रबोधयेत्
 E 5a स्मार्तं वर्णा.] C₉₄; तस्मार्तम्वर्णा. C₄₅, स्मार्तवर्णा. C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, स्मार्तं वर्णं. P₅₇
 5b धर्मो.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; धर्म C₀₂ • वर्तनम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •वर्तनं P₅₇, •वर्तन E
 5c चारो] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; •चारो. C₀₂E, •चारा K₈₂, •चारो P₅₇ 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः C₉₄ 6b ऋ.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ऋ C₀₂
 7b ग्रहम्] C^ΣK₁₀K₇P₅₇E; ग्रहः K₈₂ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇; गर्हितस्सर्गः
 C₀₂; गर्हितो विप्र K₈₂, गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयं.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; स्वयं. C₄₅ •
 कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; कीर्त्यते C₀₂ 7e घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; •घात
 C₀₂E

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३ ॥

8ab cf. Manu II.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ **12cd** cf. PadmaP I.13.395cd:परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

8a स्त्री दिवा पर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; × दिवा पर्वे C₉₄, ××× पर्वे P₅₇, स्त्री दिवापूर्वे E **8b** ०पत्न्यपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ०पत्नी पि C₀₂ **8c** विरुद्धस्त्रीं न] corr.; विरुद्धस्त्री न C^ΣK₁₀K₇, विरुद्धस्त्री निसेवेत K₈₂P₅₇, द्विरुद्धास्त्रीच E **8d** ०धिकासु च] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; ०धिकासु त C₀₂, ०दिकाषु च K₁₀, ०विकाषु च K₇, ०पिकासु च E **9a** ०मेष०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ०मेय० C₄₅ **10a** अयोन्य०] conj.; अन्योन्य० C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇E • ०कषणा] C₉₄K₈₂; ०कर्षणा C₄₅C₀₂K₁₀K₇P₅₇E **10b** ०कषणापि] C^ΣK₈₂; ०कर्षणापि K₁₀K₇P₅₇E **10c** स्वयंमुक्ति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; स्वयमुक्ति० C₄₅ • ज्ञेया] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; ज्ञेया K₁₀ **10d** तस्मात्तां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; तस्मात्तां C₀₂, तस्मात्ता K₁₀, तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇^{pc}E; स्वप्नघा० P₅₇^{ac} **11b** पण्डितैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇E; पण्डितैः C₀₂, पण्डितैः K₇ **11d** प्रक्षरते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; प्रस्खलतस् E • ततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; तत C₀₂ **12a** दिवाशयं न] C^ΣP₅₇E; दिवाशयानं K₁₀, दिवाशयेच K₈₂, दिवाशयं K₇ **12b** नित्यं] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; नित्य K₁₀ • ०परेण तु] C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ०परेण तु C₉₄, ०परेण च C₀₂ **12c** ह्येताः] K₇; ह्येता C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E **12d** स्त्रियो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; स्त्रियो E • ०कीर्तिताः] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; ०कीर्तिता K₇ **13ab** मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत०] C^ΣK₈₂K₇P₅₇; मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत० K₁₀, मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** ०विष्ट०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; ०विष्टा० E • ०मूत्रं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇P₅₇E; ०मूत्र० C₄₅K₁₀ **13e** ०मोदन्ति] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; ०षादन्ति E

प्रथमो ऽध्यायः

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४ ॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५ ॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६ ॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७ ॥
व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८ ॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९ ॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२० ॥

[अन्तरान्नम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।

14a तपोधन] C²K₈₂K₁₀P₅₇; तपोधनः K₇, तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; मनस्तुष्टिः C₄₅C₀₂ 14d साधनः] C²K₈₂K₁₀P₅₇E;
सानः K₇ 15a मूत्रविष्टे न] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂; धुनदं
C²K₁₀K₇P₅₇, छानं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₇P₅₇E; शर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂ 16a वचो]
C₉₄C₀₂K₁₀K₇P₅₇; वचो C₄₅K₈₂, वचा E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ×तिको
C₉₄ 16c भीमस्तुष्टिकरश्चैव] C₀₂K₁₀E, भीमस्तुष्टिकरश्चैव C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇ 17a कुद्दालैर्दारयन्तो]
K₈₂P₅₇E; कुद्दालैर्दारयन्तो C₉₄, कुद्दालैर् दारयन्तो C₄₅, कुद्दालैर् दारयन्ता C₀₂, कुद्दालैर् दारयामास K₁₀,
कुद्दालैर् दारयन्तो K₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; कीलकोटीशतैरपि C₀₂E
17d व्रतः] C²K₈₂K₁₀P₅₇E; व्रत K₇ 18b जितेन्द्रियः] C²K₈₂K₇P₅₇E; द्विजेन्द्रियः K₁₀
19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇^{pc}; शेषान्नमन्तरान्नं च K₈₂, शेषान्नमन्तरान्नं च P₅₇^{ac}, शेषान्नमन्तराणाञ्च
C₀₂E 19b नक्तायाचितः] C²K₈₂K₁₀P₅₇E; नक्तायाचितः K₇ • च] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; वा E
19cd पञ्चैतत्कः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; पञ्चैतत्कः C₀₂ 20a शेषः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
शेषः C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀; विघसाशनम् C₄₅, विघसाशिनः C₀₂, विघसाशनः K₇,
विघसाशनः P₅₇^{pc}, घसाशन P₅₇^{ac}, विघसाशनः E 21a अन्तरा प्रातराशी] em.; अन्तरा प्रान्तराशी
C²K₈₂K₇, अन्तरा क्रान्तराशी K₁₀, अन्तरा प्राक्तराशी P₅₇, अन्तसम्प्रान्तराशी E 21b सायमाशी]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇; सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१ ॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।

नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२ ॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।

परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३ ॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।

न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४ ॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।

मौनपञ्चकमित्येतद्भारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५ ॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।

अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६ ॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥

≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

21c वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
कदाचन: C₀₂ 22a भोजनं] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; नोजनं K₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₇P₅₇E; तु
C₄₅, om. K₈₂ • भोजयेत्] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; कारयेत् K₁₀ 22a वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇;
वेला च C₄₅, वेलो च K₇, वेले व E 22b धर्मं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; •धर्मसमीहता
C₀₂K₁₀, •धर्मः समीहितः E 23a अनारम्भ्य य] conj.; अनारम्भस्य C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇E 23b कुर्यान्नि.]
C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; कुर्या नि. K₇ 23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; परै दत्तश्च C₀₂, परै दत्तन्तु
K₁₀, परैर्दन्तन्तु K₇E 23d तमयाचि.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; नमयाचि. P₅₇^{ac}, तमयाचि. P₅₇^{pc}
24a भक्ष्यं] C^ΣK₁₀K₇P₅₇E; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; काङ्क्षे नो.
C₀₂ • युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀; •यञ्जीत C₉₄, •यञ्जीत C₄₅, •भुञ्जीत P₅₇E, •भुञ्जीत K₇ 24d वासः
स] C^ΣK₈₂P₅₇E; वास स K₁₀, वासस्य K₇ 25a पारुष्य.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; •संभिन्ना
C₀₂, •याभिन्ना E 25b तीक्ष्णवाग.] conj.; •स्पृष्टवाग. C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, पृष्टवाक. C₀₂,
पृष्टेवाक. E 25c मौनपञ्चक.] C₉₄C₄₅K₁₀; मौनं पञ्चक. C₀₂K₈₂K₇E, मौनम्पञ्च. P₅₇ • त्येत.]
C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇^{pc}E; •त्ये. P₅₇^{ac} 25d रयेन्नि.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇; •रयन्नि. E 26a दृष्टं
च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; दृष्टश्च C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; धर्मश्चापि
C₀₂, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; बहिष्कृतः C₀₂E, नहिष्कृतं K₁₀ 26c अनर्था.]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; अनर्थ. C₀₂E 26cd वाक्यं यत्तन्मि.] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; वक्तार तं मि.
C₀₂, वाक्य यत्तन्मि. K₁₀, वाक्यं यत्तन्मि. K₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₇P₅₇; स्मृतः
C₄₅ 27a परश्रीं ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; परस्त्री ना. C₀₂E, परस्त्रीन्ना. K₁₀ • भिनन्दन्ति]
C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; •भिनन्दन्ति C₀₂, •भिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्य.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
परसैश्वर्य. C₄₅

अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृता माता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।

भुङ्क्ष्व कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।

एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

द्युतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।

असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।

अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।

जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः

शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।

27c.दर्शना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; ०दर्शना० C₀₂, ०दर्शना० K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
पिशुन C₀₂ 28a मृता] P₅₇^{pc}; मृत० C^२K₈₂K₁₀K₇P₅₇^{ac}E 28b ०स्थानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
०स्थान C₄₅C₀₂ 28c भुङ्क्ष्व] K₇P₅₇; भुक्त्वा C₉₄, भुक्त्वा C₄₅C₀₂, भुङ्क्ष्व K₈₂, भुङ्क्ष्व K₁₀, भुक्त्वा
E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₇P₅₇E; कामसुसमृष्टानां C₀₂, कामसुष्टानां C₄₅, कामसुष्टाना K₁₀
29a स्फुटसे] C^२K₈₂K₇P₅₇E; स्फुटय K₁₀ 30a ०युद्धं] C^२K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ०युद्धश्च 30b ०कथ०]
K₁₀K₇; ०कथ० C^२K₈₂P₅₇, ०कथ० E 30cd पञ्चैतत्की०] C^२K₈₂P₅₇E; पञ्चैते की० K₁₀, पञ्चैतत्की०
K₇ 30d मे] C^२K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ते E 31a कार्यं] C^२K₈₂K₇P₅₇E; कार्या K₁₀ 31b वाक्य०]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; वाक्यं C₀₂K₁₀ • ०सौभाग्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ०सौभाग्यं C₄₅
31c ०भिन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ०भिन्न C₀₂, ०दिग्धं E 32b दूषितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇;
दूषित C₀₂, भूषितः E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E; जन्म जन्म C₉₄K₁₀K₇P₅₇ • दुर्गन्धो]
C₉₄K₁₀K₇P₅₇; दुर्गन्धो C₄₅, दुर्गन्धा C₀₂, दुर्गन्धो K₈₂, दुर्गन्धो E 33a तस्मान्मौ०] C₀₂K₁₀K₇P₅₇E;
xxत्मौ० C₉₄, तस्मान्मौ० C₄₅K₈₂ • सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇E; सदैव C₀₂K₇, सुदैत्य K₁₀ • कुर्वीत
यो निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₇P₅₇E; कुर्वन्ति येनिश्चितम् C₀₂K₈₂, कुर्वन्ति योनिश्चित K₁₀ 33b अलङ्घ्यता
च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇; अलङ्घ्यताश्च C₀₂K₇E • सर्वा सभां] C₉₄K₈₂P₅₇E; सर्वा सभा C₄₅K₇,
सर्वः सभान् C₀₂, सर्वा सुभा K₁₀ 33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] C₉₄C₄₅K₇P₅₇^{ac}; वक्त्रं चोत्पलगन्ध
C₀₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₁₀, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P₅₇^{pc}, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य
E 33d ०सहस्रशो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ०सहस्रशो C₄₅ • ०मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇;
०मलः C₄₅C₀₂E 34a पञ्चविधं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; xxतथम् C₉₄

आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।

भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥

तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।

सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥

भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।

भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥

भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।

भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥

चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।

तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।

नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु हृदेषु च ॥ ८:४० ॥

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।

त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१ ॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।

तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२ ॥

[दिव्यं स्नानम्]

34c आग्नेयं] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] C⁵⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ब्राह्मणं E • ब्राह्म्यं] C⁵⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; ब्रह्म्यं K₇ 35a स्नानं] C⁵⁵K₈₂^{P^c}K₁₀K₇P₅₇E; स्नाना K₈₂^{a^c} 35b गुणं] C⁵⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; गुणं K₇ 36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; xxxxxxxx K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त्र्यायुष्यं C₉₄, त्र्यायुष्यं कृत्वा P₅₇ 37b व्रते] C⁵⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇; व्रतं E 37c ऋषयः सर्वे] C⁵⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ऋषिभिर्सर्वैः E 38a मुक्ता] C⁵⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇; मुक्ताः E 38b र्दिताः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; र्त्तिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK; भस्मानुसंसं दृष्ट्वैव C₉₄, भस्मानुशंसां दृष्ट्वैव C₄₅, भस्मानुसंसदृष्ट्वैव C₀₂K₁₀, भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K₈₂, भस्मानुशंसंदृष्ट्वैवं K₇, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P₅₇, भस्मना शं प्रदश्यैवं E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em.; ब्रह्मणानुमता C⁵⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇, ब्राह्मणानुमतो E • कृता] em.; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇E, कृतिः C₀₂, कृताः K₈₂ 39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀P₅₇E; चतुराश्रमतो C₉₄K₇, चतुराश्रतो K₈₂^{a^c}, चतुराश्रमतो K₈₂^{P^c} 39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; ऽधिक्यव्रतपाशुपतं K₁₀ (top of akṣaras lost) 39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; om. K₁₀ 39d हेतुतः] em. TÖRZSÖK; हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E, हेतुना C₀₂, हेतुनुतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E; वाxx C₉₄, वारुणा K₇^{a^c}, वारुण K₇^{P^c} • सलिलं] C⁵⁵K₈₂K₁₀P₅₇; सलिलं K₇E 40b विविधं नरैः] C⁵⁵K₈₂; विविधनरैः K₇P₅₇E, विविधनरैः K₁₀ 40c तडागेषु] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] C⁵⁵K₈₂P₅₇E; प्रयेवेषु K₁₀, प्रभवेषु K₇ 41a विप्रेन्द्र] C⁵⁵K₈₂K₁₀E; विपेन्द्र K₇P₅₇ 41b विदुर्बु०] C⁵⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; विदुर्बु० K₇ 42d ऽक्तं] C⁵⁵K₈₂K₇P₅₇E; ऽक्त K₁₀

प्रथमो ऽध्यायः

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३ ॥
इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

43b तनुम्] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; तनं K₇ 43c दिव्यं] C^ΣK₈₂K₇P₅₇E; दिव्य K₁₀ 43d जगदादि०]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; गजदादि० C₄₅ 44a ०भागः] C^ΣK₈₂K₁₀P₅₇E; ०भागं K₇ 44b निगदित
तव] E; निगदितस्तव C^ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇ (unmetr.) • ०कम्प्य] C₉₄; ०कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P₅₇,
०कम्पः K₁₀, ०कम्प्यः E 44c ०पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀; ०पहारि C₉₄K₇(unmetr.), ०प्रहारि K₈₂P₅₇,
०पहारे E • ०पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ०पञ्चाशमेतन् C₀₂E, ०पञ्चाशदेतन् K₁₀^{ac} 44d पुनर्जन्म]
C₀₂K₁₀; पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₇P₅₇E, पुनर्जन्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा
नामाध्यायो ऽष्टमः] P₅₇; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂, om.C₄₅, इति
वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K₇,
इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१ ॥
विगतराग उवाच ।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।
किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३ ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४ ॥
सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।
तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ ९:५ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 205v–207r, C₄₅ ff. 211v–212v, C₀₂ ff. 282r–283v, K₈₂ ff. 13r–14v, K₁₀ exp. 54 (lower) – 55 (lower), K₇ ff. 221r–222v, E pp. 606–609; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

3cd ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.9–10: एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयो ऽग्रयः ॥ परस्पराश्रया ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते प्रेरयन्ति परस्परम् ॥ ≈ VāyuP 1.5.16–17ab ≈ LiñP 1.70.78–79 4d ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.11ab: अन्योन्यं मिथुनं ह्येते अन्योन्यमुपजीविनः ≈ VāyuP 1.5.17cd ≈ LiñP 1.70.80ab

1a त्रिकालः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; त्रिष्कालः C₀₂ • भेदेन] C^ΣK₈₂K₁₀^{pc}K₇E; भेदेन K^{ac}₁₀
1b भिन्नं] C^ΣK₈₂K₇E; भिन्न K₁₀ 1c तस्मात्त्रिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; तस्मा त्रिः C₀₂K₇
2a काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; कालम् C₉₄K₇ 2ab किं ज्ञेयं त्रैः] C₉₄K₇; विज्ञेयं त्रैः
C₄₅K₈₂K₁₀E, किं ज्ञेयम् त्रैः C₀₂ 2b धातुकः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धातुक्तः E 2c किञ्चिः]
C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक
किञ्चिः C^{ac}₄₅ (eyeskip to 9.5) • वेह] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तद्वि E 2d कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
कxxx C₉₄ 3a काल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; काल्य C₀₂ • गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
गुण C₀₂ 4a सत्त्वं] C^ΣK₈₂K₇E; सत्त्वं K₁₀ • रजस्तः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; रजस्तः E 4b रजः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇; रजः C₀₂K₁₀E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂K₇; सत्त्वं तमस्तथा C₄₅, सत्त्वस्तमस्तथा
C₀₂K₁₀, सत्त्वतमस्तथा E 4c तमः सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; तमसत्त्वं C₀₂, तमः सत्त्वं K₁₀E
• रजश्चैव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; रजश्चैव C₄₅ 4d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; om. C₀₂
5a षण्ू] corr.; षण्ू C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 5b राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; (राज)xxxxx
C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; xxxxxxxx(सकलम्) C₉₄

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।
तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ९:६ ॥
सत्त्वं जलं रजोऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।
एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ ९:७ ॥
विगतराग उवाच ।
केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९ ॥
ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१० ॥
स्वर्गेऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११ ॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
सोमोऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२ ॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३ ॥

6a सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सत्त्व $C_{02}K_7$ • वर्णाभं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वर्णाभं C_{02} ,
वर्णाभं K_{82} 6c भं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; भा E 7a जलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; रजं C_{02} ,
ज्वाल K_{10} • रजोऽङ्गारं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; रङ्गोऽङ्गारं C_{02} , रजोङ्गारं E 7d देहिनः]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; देहिना C_{45} 8b गुणः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; om. C_{94} 8c षां
पृथक्त्वेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; षा पृथक्केन K_7 9c अभिजानन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; अभिजानन्ति
 C_{02} 9d जानन्ति] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; om. C_{45}^{ac} 10a ऊर्ध्वगो नित्य] conj.; ऊर्ध्वाङ्गो
नित्यः $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}E$, ऊर्ध्वाङ्गो नित्यः K_7 , ऊर्ध्वाङ्गा नित्यः K_{82}^{ac} , ऊर्ध्वगो नित्यः K_{10}^{ac} , ऊर्ध्वगो नित्यः K_{10}^{pc}
• सत्त्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; सत्त्वः $C_{02}E$, नित्यः K_{10} 10b मध्यगो] $C^{\Sigma}K_{10}K_{82}K_7$; मध्यगो
E • अवृतः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; अवृतम् E 10c गतिस्तमोः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; गतिस्तमोः $C_{45}C_{02}$
11c मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मानुष्येषु C_{45} , मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तिर्येषु
E 11d स्त्रयः] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; स्त्रयः C_{45}^{ac} 12b धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$;
इर्म इन्द्र C_{45} , धर्मरिन्द्रः E 12c अग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_7$; अग्निर्वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ 12d दश]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; दशः E • सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सत्त्वोत्तमाः C_{45} , सत्त्वोत्तमाः K_7 13ab दित्या
वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दित्या वसुसाध्या C_{94} , दित्य वसुसाध्या C_{02} , दित्य वसुसाध्या विः E
13b विश्वेशः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विश्वेश C_{94} , विश्वेशि C_{02} 13d दशैते] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$;
दशैतेते C_{45}^{ac}

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४ ॥

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथि विज्ञानी ।
राजा मन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५ ॥

[राजसमध्यमाः]

सूतो ऽम्बष्ठवणिश्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६ ॥

[राजसाधमाः]

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्पुनीलिकाः ।
नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७ ॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८ ॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
उष्ट्ररङ्गुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९ ॥

17c = UMS 2.10a, 2.20a = UUMS 2.31c

14a ग्रहाः सुरा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ग्रहास्वराः C₀₂, ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
गन्धर्वा C₄₅K₈₂, गन्धर्व्याः गन्धर्व्या C₀₂ 14c पिशाचाश्च] C^ΣK₈₂K₁₀E; पिशाचाश्च K₇ 14d दशैते]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशैते C₄₅ • सात्त्विकां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्त्विकां C₄₅ 15b विज्ञानी]
C^ΣK₈₂K₁₀K₇; विज्ञाकौ E 15c राजा] em.; राजं C^ΣK₈₂K₁₀K₇E • मन्त्री व्रती] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
मन्त्रि व्रतो E 15d राजसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; रामसो C₄₅ 16a सूतो ऽम्बष्ठः] corr.;
सूतो ×ष्टः C₉₄, सूतम्बष्ठः C₄₅, सूतान्वष्ठः C₀₂, सूतत्वष्टः K₈₂, सूतत्वष्टः K₁₀K₇, सूतो ऽम्बष्ठः E •
वणिश्चो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇, वणिश्चो E 16b शिल्पिः] K₁₀; शिल्पः C^ΣK₈₂K₇E • मागधाः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मागधा C₀₂ 16c वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; वेणवैदेहकामात्या
C₄₅, वेणवैदेहकामात्या K₇, वेणवैदेहकौ मात्या E 17a कृत्कोली] C^ΣK₁₀K₇; ककोली K₈₂,
कृत्काली E 17b नीलिकाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; नीलिका E 17c मुष्टिकः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
मुष्टिकः C₀₂ • चण्डाला] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; चण्डालः E 17d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
दशैते C₄₅ 18a गवया] C^ΣK₈₂K₇; गवय K₁₀, गवयो E 18b चामरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
चामरः C₀₂E, चामरः K₁₀ 18c वराहाः] C^ΣK₈₂K₇; वराहः K₁₀E 18d तामसोत्तमाः]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तामसोत्तमाः C₄₅, तमसोत्तमाः E 19a महिष्याश्च] C^ΣK₈₂K₇E; महिष्या
च K₁₀ 19c उष्ट्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; उष्ट्रः C₀₂, दंष्ट्रिः E • शशगण्डा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
शशगण्डाश्च E 19d तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तममध्यमाः C₉₄

प्रथमो ऽध्यायः

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।

सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२० ॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।

चक्राहशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१ ॥

[तमराजसाः]

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।

गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२ ॥

[तामसाधमादि]

कोकिलोलूककञ्जल्यकपोताः पञ्च एव च ।

शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२३ ॥

मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।

कच्छपशिशुकुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।

शङ्खशुक्तिकशम्बूकाः कवय्यस्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥

20b °गर्दभाः] C^२K₈₂K₁₀K₇; °गर्दभः E 20c सूकर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुखर° C₄₅
20cd °गोमायुर्द°] C^२K₇E; °गोमायु द° K₈₂K₁₀ 20d °शैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °शैते
C₄₅ 21a क्रौञ्च°] E; क्रौञ्च° C^२K₈₂K₁₀K₇ 21b °सारसाः] C^२K₈₂K₁₀E; °सारसा K₇
21c °हशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °हशुकमायूरा C₉₄, °हशुकमायूरा E 21d दशैते]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशैते C₄₅ • तमसात्त्विकाः] C₀₂K₇E; तमसात्त्विकाः C₉₄K₁₀ (unmetr.),
तमसात्त्विकाः K₈₂ (unmetr.), नमः सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.) 22a बलाकाः] corr.; बलाका
C₉₄K₈₂K₇, बलाक° C₄₅C₀₂K₁₀E 22ab कुक्कुटाः काकाश्चि°] corr.; कुक्कुटकाकाश्चि° C₉₄C₄₅
(unmetr.), कुक्कुटा काकाश्चि° C₀₂K₇, कुक्कुटकाकाश्चि° K₈₂K₁₀, कुक्कुटो काका चि° E 22b °तित्तिराः]
C^२K₈₂K₁₀; °तित्तिराः K₇, °तित्तिरिः E 22c गृध्र°] C^२K₈₂K₁₀E; गृध्र° K₇ 23a कोकिलो°]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कोकिलो° C₄₅ • °कञ्जल्य°] em.; °कञ्जल्य° C₉₄C₀₂K₈₂; °कञ्जल्य°
C₄₅K₁₀K₇E 23b च] C^२K₈₂K₁₀E; चः K₇ 23c शारिकाश्च] corr.; शारिका च C^२K₈₂K₁₀K₇,
शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr.; कुलिङ्गा च C₉₄K₁₀E, कुलिङ्गा च C₄₅C₀₂K₇, कुलिङ्गा च K₈₂
24a °गोहनक्राश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गोहनक्रा च C₀₂, °गोहनक्राश्च K₁₀ 24b ऋक्षाश्च] conj.;
ऋक्षा च C^२K₈₂K₁₀K₇E • तमसात्त्विकाः] E; तमसात्त्विकाः C₉₄, तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
(unmetr.), तमसात्त्विकाः K₇ 24c °शिशु°] em.; °शिशु° C^२K₈₂K₁₀K₇E • °कुम्भीर°]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °कुम्भीरा C₀₂E 24d °मण्डूका°] C^२K₈₂K₇; °मण्डूक° K₁₀, °मण्डूका°
E 24e शम्बूकाः] corr.; शम्बूका C^२K₈₂K₁₀E, शम्बूकाः K₇ 24f °कवय्य°] conj.;
°कवय्या° C^२K₈₂K₁₀K₇E, °कवन° K₁₀ • °मतामसाः] C₄₅E; °मस्तामसाः C₉₄C₀₂K₇ (un-
metr.), °मस्तामसाः K₈₂K₁₀ (unmetr.)

चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥
जाम्बीरलकुचाप्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
निम्बनीपो †ध्रुवावश्च† दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥
वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥
भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
यूकोदंशमशानां च विष्टाजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥
दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९ ॥
कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
निर्वृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३० ॥
हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।
क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१ ॥

25a गुरु०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गुरु० E 25c विल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; विल्व $C_{02}K_{10}K_7$
25d दशैते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दशै C_{02} • तमसात्त्विकाः] E; तमसात्त्विकाः C_{94} (un-
metr.), तमसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) 26a जाम्बीर०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
जम्बीर० C_{02} 26b दाडिमा०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; दाडिमा० C_{02} , दाडिमा० K_{82} 26c नीपो]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; नीपो K_7 • ध्रुवावश्च] $C_{94}^{\alpha}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ध्रुवावश्च C_{94}^{β} , ध्रुवावश्च E 26d दशैते]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; xxx C_{94} 27a वृक्षवल्ली०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वृक्षवल्ली० K_{10} 27b त्वक्सारतृण०]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; त्वक्सारतृण० $C_{02}E$, त्वक्सारतृण० K_7 (unmetr.) 27c मीरजाश्च] corr.;
मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, मीरजा च C_{45} 27d तमसात्त्विकाः] K_7E ; तमसात्त्विकाः C_{94} ,
तमसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K_{10} (unmetr.) 28a पतङ्गाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$;
पतङ्गानां E 28b क्रिमिकीटजलौकसः] $C^{\Sigma}K_{82}$; क्रिमिकीटजलौकसः K_{10} , क्रिमिकीटजलौकसाः K_7 ,
क्रिमिकीटजलौकसां E 28c यूकोदंशमशानां च] C_{94} ; यूकोदंशमशानाश्च $C_{45}K_{82}$, यूकोदंशमसकानाश्च
 C_{02} (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K_{10} , यूकोदंशमशानाश्च K_7 , यूकोदंशमशानाश्च E 28d विष्टाजास्तमसात्त्विकाः]
corr.; विष्टाजास्तमसात्त्विकाः C_{94} (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः
 K_{10} (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः K_7 (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः E 29a ज्ञानं]
 $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ज्ञान $C_{45}K_7$, ज्ञानं K_{82} • मौनं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; मौन K_{82} • क्षमा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$;
क्षमाः $C_{45}K_{10}$ 29c शीलं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; शीलश्च K_{10} , शीलं च E • नाभिमानं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$;
नाभिमानां E 30a मनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मनो C_{02} 30b युद्धं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$;
युद्धं E • स्पृहा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; स्पृहा K_{10} 30c निर्वृणाः] C^{Σ} ; निर्वृणा $K_{82}E$, निर्वृणाः $K_{10}K_7$
30d राजसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; राजसेषूत्तमा C_{02} , राजसेषूत्तमा E 31a सूया०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$;
सूया० K_{10} • मूढा०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; मूढा० $C_{45}K_{10}$ 31b तन्द्री०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7K_{10}$;
तन्द्री० E 31c क्रोधो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; क्रोधो E 31d तामसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
तामसेषूत्तमा C_{02} , तामसेषूत्तमा E

लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२ ॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्षा प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३ ॥
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३४ ॥

[आहारस्वैगुण्ये]

विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६ ॥
 अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ-आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ९:३७ ॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आमयारसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८ ॥

[गुणातीतम्]

32b योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; योगे C₉₄ 32c विरागी च] C²⁵K₁₀K₇E; विरागी K₈₂,
 विराङ्गी च K₇ 33a बालको] C²⁵K₈₂K₁₀E; बालको K₇ • निपुणो] E; निपुणो C²⁵K₈₂K₁₀,
 निपुणे K₇ 33c ईर्षा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; च लापी
 C₀₂ 33d राजसं] C²⁵K₈₂K₁₀K₇; तामसं E 34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आलसो C₄₅
 34b क्रूरस्तं] C₉₄C₄₅K₈₂; क्रूरस्तं C₀₂K₇E, क्रूरस्तं K₁₀ • निर्दयः] C²⁵K₈₂K₁₀E; निर्दयाः
 K₇ 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्रोधः C₄₅ • पिशुन] E; पिशुनो C²⁵K₈₂K₁₀K₇ • च]
 C²⁵K₈₂K₇E; om. K₁₀ 34d गुणः] C₉₄C₄₅^{Pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गुः C₄₅^{ac} 35ab केन चिह्नेन
 विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; xxxxxxxxxxxx देहिनाम् C₉₄, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार
 सर्वदेहिनाम् K₁₀ 35c पृथक्त्वेन] C²⁵K₈₂K₁₀E; पृथक्त्वेन K₇ 35d धनः] C²⁵K₈₂K₁₀E; धनः
 K₇ 36a कीर्तिः] C²⁵K₈₂K₁₀K₇; कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब.] K₇; सुखं प्रीतिर्ब. C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀,
 सुखप्रीति ब. C₀₂, सुखं प्रीतिर्ब. E 36b रोग्यः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; रोग्यं C₄₅ 36c हृद्यः]
 C²⁵K₈₂K₁₀K₇; हृद्यः E • रसं] C₉₄C₄₅K₈₂; रसं C₀₂, रसं K₁₀, रसां K₇, रसा E • स्निग्ध]
 C²⁵K₇E; स्निग्धं K₈₂, सन्दिग्धं K₁₀ 36d आहारः] C₉₄K₁₀K₇E; आहार C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂ •
 सात्त्विकप्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; सात्त्विकप्रिया C₀₂, सात्त्विकप्रिय K₁₀, सात्त्विकः कियाः E 37a म्लः]
 C²⁵K₈₂K₁₀K₇; म्लः E • लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लवणं C₄₅ 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
 तीक्ष्णं C₉₄, स्तीक्ष्णं E • विदाहि च] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; विदाहि च C₉₄, विदाहिक C₀₂^{Pc}, विदाहिकः
 C₀₂^{ac}E 37cd राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂K₇; xxxxxxxxxxxx C₉₄, राजसश्रेष्ठ
 आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C₀₂, राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K₁₀, राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः
 E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em.; अभक्ष्यामेध्यपूती च C²⁵K₈₂, अभक्ष्यामेध्यपूती च K₁₀, अभक्ष्यामेध्यपूती
 च K₇, अभक्ष्यामेध्यपूती वै E 38c आमया.] conj.; आयाम. C²⁵K₈₂K₁₀K₇, आयाम. E 38d मसः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मसः C₀₂E • प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रियाः C₀₂

विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४० ॥
 ईर्षाद्विषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्रये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१ ॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२ ॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
 गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

40ab ≈ PadmaP 1.19.337ab: आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति 40 cf. BhG 6.32:
 आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो ऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ 41ab cf. VSS
 11.51ab: न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्विषं परित्यजेत cf. BhG 14.25: मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ cf. BhG 12.13: अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो
 निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ 42 cf. BhG 14.24cd-25: तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
 मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

39a ०तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०तीत C₀₂K₁₀ 39b ०गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०गः C₀₂
 39c ०बद्धानां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०वद्धानां C₄₅, ०बद्धानो E 40a ०भूतानि] C^ΣK₁₀K₇E;
 ०भूतां K₈₂ 40b सम्यक्प.] C^ΣK₁₀K₇E; सम्यत्प. K₈₂ 40c ०तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; ०तीत
 C₀₂K₇, ०तीतं E 41a ईर्षा.] C^ΣK₈₂K₁₀; ईर्ष्या. K₇E 41b ०समाश्रये] C^ΣK₈₂K₇E; ०समाश्रये
 K₁₀ 41d ०तीतः] C^ΣK₈₂K₇E; ०तीत K₁₀ 42a तुल्य.] E; तुल्यः C^ΣK₈₂K₁₀K₇ 42b ०सम.]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०समा. C₀₂ 43a ते] C^ΣK₈₂K₇E; तो K₁₀ 43b ०सद्भाव.] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 ०सद्भाव. E 43d गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂; गुणातीत C₄₅K₁₀K₇E • पराङ्गतिः] E; पराङ्गतिम्
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇ Colophon: ०विशेषणीयो] corr.; ०विशेषणीयो C^ΣK₈₂K₁₀K₇E • नामाध्यायो
 नवमः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।
कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्विजोत्तम ।
ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥
नन्दिकेश्वर उवाच ।
कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।
तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥
देव्युवाच ।
भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।
प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥
अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।
मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥
महेश्वर उवाच ।
को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।
शृणु वक्ष्यामि तं प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 207r-208v, C₄₅ ff. 212v-214r, C₀₂ ff. 283v-285v, K₈₂ ff. 14v-15v, K₁₀ exp. 55 (lower) – 56 (lower), K₇ ff. 222v-223v, E pp. 610-613; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरो गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्वं] C^ΣK₈₂E; कतमसर्वं K₁₀, कथमन्सर्वं K₇ 1ab °तीर्थानां श्रेष्ठं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °तीर्थांxष्ठं C₉₄ 1b मनीषिनः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मनीषिभिः E 1d भुवि] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; भूरि E • °दम्] C^ΣK₁₀K₇E; °दः K₈₂ 2b स्नेहाद्विं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्नेहा द्विं C₀₂ 2d ऽस्म्यहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्मृहम् C₀₂ 3 नन्दिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नन्दीं C₄₅ 3a कैलासं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; कैलाशे E 4a °देवेश] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °देश C₄₅ 4b °पते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °पतिम् K₈₂^{ac} 4c धर्मं] C^ΣK₁₀K₇E; धर्मं K₈₂ 5a °तीर्थं] C^ΣK₈₂K₇; °तीर्थ K₁₀E 5ab गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] C^ΣK₈₂K₇E; °गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते K₁₀ 5d °श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °श्वरः C₀₂ 6a तं प्रश्नं] K₈₂K₁₀; तत्प्रश्नं C₉₄C₄₅, तत्प्रश्नं C₀₂E, तं प्रश्नं K₇ 6b मुक्त्वा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मुक्ता E 6c तं प्रश्नं] K₇; तत्प्रश्नं C^ΣK₈₂K₁₀E

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।
 गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥
 नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।
 घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥
 उमोवाच ।
 एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।
 स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥
 कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।
 कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥
 रुद्र उवाच ।
 किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।
 सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।
 शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥
 सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।
 सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥
 एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।
 अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

12b cf. BhG 13.1: इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

13ab ≈ UMS 21.4.8cd: सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

7c गङ्गाग्निं] C₉₄C₄₅; गङ्गाग्नि C₀₂K₈₂K₁₀K₇, गङ्गाग्नि० E 8a नैमिषं] C^ΣK₈₂K₁₀E; नैमिस
 K₇ 8b बन्धं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; बन्ध० E • द्रहम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; द्रहदं E 8c वागीशं]
 C^ΣK₈₂K₇E; वागीश K₁₀ 8d निश्चयपापहा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; निश्चयxxx C₉₄ 9b कथिता०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇; कथितो C₄₅K₁₀E 9cd तीर्थमे०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तीर्थमे० C₀₂ 9d सुरनायक]
 C₉₄K₈₂K₇; सुरनाक C₉₄^{ac}, सुरनायकम् C₄₅C₀₂K₁₀E 10a कथं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कथ C₄₅
 10b ज्ञान०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ज्ञात० C₄₅ • ईश्वर] C^ΣK₁₀K₇E; चेश्वर K₈₂ 10c कौतूहलं
 महज्जातं] C^ΣE; कौतूहलम्होहज्जातं K₈₂, कौहलम्हज्जातं K₁₀^{ac}, कौतूहलम्हज्जातं K₁₀^{pc}, कौतूहलं
 महज्जातं K₇ 10d कारकम्] E; कारक C^ΣK₁₀K₇, कारकः K₈₂ 11a जानामि] C^ΣK₁₀;
 जानामि K₈₂^{ac}, जानामि K₈₂^{pc}, जानामि K₇E 11b दुर्लभं च] C₉₄K₈₂K₁₀E; दुर्लभश्च C₄₅K₇,
 दुर्लभश्च C₀₂ 11c सुलभं गुरुसेवीनां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; xxxxxxवीनां C₉₄ 11d वर्जयेत्]
 C^ΣK₁₀K₇; वर्जये K₈₂, वर्जनात् E 12a कुरुः] C^ΣK₈₂K₇E; कुरुः K₁₀ • पुरुष] E; पुरुषः
 C^ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), पुरुषो K₇ (unmetr.) 12b शरीरं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शरीर
 C₉₄ • क्षेत्र उच्यते] C^ΣK₁₀K₇E; क्षेत्रमुच्यते K₈₂ 12c स्थं] C^ΣK₈₂K₁₀E; स्थ K₇ •
 क्षेत्रं] C^ΣK₈₂K₁₀E; क्षेत्र K₇ 13d तत्फलं] C^ΣK₈₂K₁₀E; तत्फल K₇ 14b तीर्थपञ्चदशेषु]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तीर्थपञ्चदशेषु C₄₅ 14c अनघानं महापुण्यं] C₄₅K₇; xxxxxxपुण्य C₉₄,
 अनघ्याम्महापुण्यं C₀₂ (hypermetr.), अनघ्यानं महापुण्यं K₈₂, अध्वानन्तु महापुण्यं K₁₀, स्नानध्यानं
 महापुण्यं E

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातोऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।

प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।

सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।

एताः स्रोतोवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।

वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।

अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।

तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।

श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

15a अतीव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अवीव C_{45} **15b** ऽस्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; त्रिदशेश्वरः C_{02} , त्रि_शेश्वर K_{10} **15d** तुष्टिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तुष्टिश्च C_{02} • गता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; गताः C_{45} **16d** तत्त्वतस्तु] $C^{\Sigma}K_{82}^pK_{10}K_7E$; तत्त्वत K_{82}^{ac} **17a** सुषुम्ना] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुषुम्ना E • भगवती गङ्गा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.); भगवती ग $\times$ C_{94} , भवती गङ्गा E **17c** एताः स्रोतोवहा] em.; एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$, एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$, एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$ **18a** दक्षिणा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दक्षिणा C_{94} , दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K_{82}^pK_7E$; वारुणी $C_{94}C_{02}K_{82}^pK_{10}$, वारुणा C_{45} **18b** नासा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नासा $C_{45}K_{10}$ **18c** वारुणा-असिमध्येन] E ; वारुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वारुणान्नासमध्येन C_{02} , वारुण असिमध्येन K_{10} **19b** तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; तस्मा C_{02} , तस्या K_{10} **19d** तेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ते C_{02} **20a** तीर्थमिडा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; तीर्थ इडा C_{45} **20b** किङ्किणी •] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; चिञ्चिनी • C_{02} • रव •] $C_{94}C_{45}^pC_{02}K_{82}K_{10}K_7$; रवि • C_{45}^{ac} , राव • E • चिह्निता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; चिह्निका C_{02} , चिह्निता K_{10} **20c** तं तु] corr.; तन्तु C_{94} , तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, तन्तु K_{10} • न संदेहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वरारोहेः C_{02} **21a** तीर्थ] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुषुम्ना E **21b** नीरवा •] E ; नीरवा • $C_{94}C_{02}$, नीरवा • $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • युता] $C_{94}K_{82}K_7E$; युतम् $C_{45}C_{02}$, युतां K_{10} **21c** मात्रा •] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मात्रा • C_{02}

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं स हंसः कमलोपरि ।
सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।
सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥
आयतमङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षिः स पश्यति ।
दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥
कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।
बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥
उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।
तं विदित्वा विशालाक्षि सोऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

22a ०र्जुना] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०र्जुना C₀₂, ०र्जुनं E 22b ०रमा] C^ΣK₈₂K₁₀; ०रमा: K₇E 22c ०कर्ण्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०र्ण्य C₄₅ 22d कल्पते] C₄₅K₇E; कx_ C₉₄, कल्प्यते C₀₂K₈₂K₁₀ 23b ०पत्रं] C₄₅K₈₂K₇E; xx C₉₄, ०पत्र C₀₂K₁₀ • ०कर्णिकम्] C₄₅K₈₂C₀₂K₁₀K₇; xxx C₉₄, ०कर्णिकाम् E 23c सूक्ष्म] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सूक्ष्म C₉₄, सूक्ष्मं E 24a मानस०] C₄₅K₈₂; मानस C₉₄, मानसं C₀₂K₁₀K₇E 24b स हंसः] conj.; सहंस० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सहंस C₄₅ 24c सलीलो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सलीला E 24d परतः] C^ΣK₈₂K₇E; परत K₁₀ 25b निमिषा प्रत्ययो भवेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; निमि प्रत्ययो भवेत् C₄₅, नि_षो प्रत्ययो भवेत् K₁₀ 25d आत्मनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; xन्मनो C₉₄, स्वात्मानो E • परस्य वा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; परस्य च E 26a आयतमङ्गुली०] conj.; आयतप्यङ्गुली० C^ΣK₈₂K₁₀, आयतप्यङ्गुली० K₇E • ०मात्रं] C^ΣK₈₂K₁₀; ०मात्र K₇, ०मध्ये E 26b ०क्षिः] em.; ०क्षि C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 26d नैमिषज्ञः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; नैमिसंज्ञः C₄₅, नैमिषज्ञ C₀₂ 27a तीर्थं बिन्दु०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तीर्थमिन्दु० E 27c हृदि ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; om. C₄₅ 28a ०मध्ये] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; ०ध्ये C₉₄, ०पध्ये K₈₂ 28c बिन्दुमध्ये] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; बिन्दुxx C₉₄ 28d भिद्यते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विद्यते C₉₄, विद्यते C₀₂ 29a उकारं च मकारं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; उकारश्च मकारश्च E 29d सोऽमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सोम्यतत्वं C₀₂, सोमतत्वं E • च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; वा E

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्
जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं ब्रजस्व ॥ १०:३० ॥

[सुरद्रहः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्नुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रंश्रुतिकुटिलगति स्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना

30a ते] C^{pc}₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; om. C^{ac}₉₄, हं C₀₂ • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; बन्धं
C₄₅ • तोयं] C^{sc}₈₂K₇E; तोयं K₁₀ 30b कण्ठोरं] conj.; कण्ठोरं C^{sc}₈₂K₁₀K₇E
• स्वरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सुरं C₀₂E 30c मीना] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; मीना E • दशं]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ×× C₉₄ • विसर्गा] C^{sc}; विसर्गा: K₈₂K₁₀K₇E 30d स्वारे] C₉₄C₄₅K₇E;
सारे C₀₂, स्वारे K₈₂, स्वारेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₇; गभीरे C₀₂K₁₀E,
गभीरे K₈₂ • रसनं] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; रसनं E • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; बन्धं C₄₅ •
ब्रजस्व] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; रमस्व E 31a द्वीपां] C^{sc}₈₂K₁₀E; द्वीपां K₇ 31b ईशानेनाभिजुष्टं]
C₀₂K₈₂K₇E; ईशानेनाभिजुष्टं C₉₄K₁₀, ईशानेभिजुष्टं C^{ac}₄₅, ईशानेभिजुष्टं C^{pc}₄₅ • विमलं नादशीतां]
C^{sc}₈₂K₇; विमलान्नादशीतां K₁₀, विमलं नामशितां E 31c केशरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; केशरं
C₄₅E, केशरं K₁₀ 31d व्योमं] C^{sc}₈₂K₁₀K₇E; व्योमं K₈₂ • शस्तं गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
शस्वङ्गं C₀₂ • परमं] C^{sc}₈₂K₁₀K₇E; परमं K₈₂ (unmetr.) • सेव्यम्] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; सर्वम्
E 32a निपतितममृतं] C^{sc}₈₂K₇E; निपतितममृतं K₈₂ (unmetr.), नि_ तममृतं K₁₀ • पारकेण]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇; याङ्गरेण C₀₂E, पारकेण K₁₀ 32b पुटं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुटं C₄₅ •
स्थानुं] C^{sc}₈₂K₇; स्थानं K₁₀, स्थानं E 32c यं पश्यन्तीशभक्ता] C₉₄K₁₀; यं पश्यन्तीशभक्ता:
C₄₅, यं पश्यन्तीशभक्त्या C₀₂, यं पश्यन्तीशभक्ता: K₈₂, यत्पश्यन्तीशभक्त्या K₇, यं पश्यन्तीशभक्ता E •
प्रपञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; प्रपञ्च C₄₅C₀₂E 32d देवेशं] C₄₅K₁₀E; देवेशं C₉₄C₀₂K₈₂, देवेश
K₇ • घण्टिकेशमरं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; घण्टिकेशमरं C₀₂, घण्टिकेशं मरं K₈₂, घण्टिकेशमरं E
• भवन्तीर्थम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भवन्तीर्थम् C₉₄ • बिन्दुम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बिन्दु
C₀₂ 33a शैवः] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; शर्वः E 33b मीनौघां] K₈₂K₁₀E; मीनौघां C^{sc}₈₂K₇ •
पञ्चरात्रं] C^{sc}₈₂K₁₀K₇; पञ्चरात्रं E • स्मार्तवेगा तरङ्गा] C^{sc}₈₂K₇; स्मार्तवेगा तरङ्गा K₁₀,
स्मार्तवेगास्तरङ्गा E 33c वहा भारतां] C^{sc}₈₂K₇E; महाभारतां K₁₀

पञ्चाशद्वचोमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥
यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सद्द्विषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

33d ऽशद्वचोम०] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; ऽशव्योम० K_{82} , ऽसद्वचोम० E 34a यस्तं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$;
यस्त० $C_{94}C_{45}$ • स वेत्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; तं वेत्ति K_7 34b ऽमरणं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ऽमरण K_7
• ऽर्णवं] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; ऽर्णवं K_{82} , ऽर्णव E 34c गर्भावासम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; गर्भावासम् E •
• विषयं] $C_{94}C_{45}K_{10}$; विषयं $C_{02}K_{82}K_7E$ • ऽलयम्] $C^{\Sigma}K_{10}EK_7$; ऽलयम् K_{82} • दुस्तीर्य०]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; दुस्तीर्यः K_7 34d प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_7$; प्राप्तं तेन
न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि $C_{02}E$, प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C_{45}^{ac} , प्रा
त्यः शिव० xxxx त्व देवैरपि K_{10} कायतीर्थोपवर्णनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; कायतीर्थोपवर्णनो C_{94} •
नामाध्यायो दशमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिं देवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः(?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।

शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v-210r, C₄₅ ff. 214r-215v, C₀₂ ff. 285v-287v, K₈₂ ff. 15v-17v, K₁₀ ff. 22IV-223v (exp. 56 (lower) - 58 (lower)), K₇ ff. 223v-225v; E pp. 613-617; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः; see also 5.9: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 6cd See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुदुमयोषिद्धश्चतुर्था व्यभजद्धरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₇; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀, चान्या E • उत्तम] C^ΣK₈₂K₁₀E; उत्तमः K₇
1c •नायास] C^ΣK₇E; •नायासं K₈₂, •नायासं K₁₀ 1d •र्थप्रायं] K₈₂^{pc}K₇; •र्थप्राय C^Σ,
•र्थप्रायं K₈₂^{ac}, •र्थप्रायं K₁₀, •थाम्नाय E • विनेश्वर] C^ΣK₈₂K₇; विनेश्वर K₁₀, सुरेश्वर E
2a देवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂E; देवतैः C₀₂K₇, देवतैः K₁₀ 2cd •श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] C^ΣK₈₂K₇E;
•श्रेष्ठ K₁₀ 3 महेश्वर] C^ΣK₈₂K₁₀E; महेश्वर K₇ 3a तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₇E;
C₉₄ 3b भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भामि C₀₂ 3c किमन्यः] C^ΣK₈₂K₇E;
किमन्यः K₁₀ 4c देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₇E 4d •सारमनुत्तमम्]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •सारसमुच्चयम् C₀₂ 5b यज्ञः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; यज्ञ E • सार्वकामिकः]
C₄₅E; सर्वकालिकः C₉₄K₇, सर्वकामिक C₀₂, सार्वकालिकः K₈₂, सार्वकामिकाः K₁₀ 5c अक्षयश्चाव्ययश्च
C₄₅K₁₀K₇E; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ 5d •नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; •नाशनम् C₄₅E,
•नाशन C₀₂ 6a •करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •करा C₀₂E • ह्यर्थो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ह्यर्थो E
6b करस्तथा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; करतस्था E 6d प्रविभागः] C₄₅; प्रविभागः C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₇E,
प्रतिभागः K₁₀ • फला स्मृता] C₀₂; फलः स्मृतः C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₇, फल स्मृतः C₉₄^{ac}, •प्रदः
स्मृतः E •यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] C^ΣK₁₀K₇; शुद्धमशुद्धे K₈₂,
शुद्धमशुद्धं E

देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥
 यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥

8 देव्युवाच] C^२K₈₂K₁₀^{pc}K₇E; om. K₁₀^{ac} 8a शोध्ये] C^२K₈₂; शोध्य K₁₀K₇, शोध्यः
 E • श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्रेश्ठ C₀₂ 8b ऽत्र भवे.] C^२K₈₂K₁₀K₇; ऽत्रा भव.
 E 9b शुद्धिरतः] C^२K₈₂K₇E; शुद्धिगतः K₁₀ 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] C^२K₈₂K₁₀E; मन्त्रदि
 तृतीया K₇ 9b कर्मशुद्धि.] C^२K₈₂K₁₀E; कर्मसिद्धि K₇ 9c पञ्चमी] C^२K₈₂K₁₀K₇; पञ्चमं
 E • शुद्धिस्तु] C^२K₁₀K₇; शुद्धिश्च K₈₂E 9d शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; शुद्धिस्तु
 पञ्चधा C₀₂, शुद्धिरतः परम् K₈₂ 10ab शुद्धिर्ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुद्धि ना. C₀₂ •
 भावनया] C^२K₇E; भावनवा K₈₂, भावनतया K₁₀ 10cd शुद्धिर्ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 शुद्धि ना. C₀₂K₇ • अनन्यायो.] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अन_यो. C₉₄, अन्यायो. C₀₂, स्वल्पोन्यायो.
 E • द्रव्येन] C^२K₈₂K₇E; व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिरना] C₉₄C₄₅K₁₀E; मन्त्रशुद्धि ना.
 C₀₂K₇, मन्त्रस्तुदिना. K₈₂ • युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; युक्तया C₄₅ 11cd शुद्धिर्ना.]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; शुद्धि ना. C₀₂K₁₀ • क्रमा.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; क्रम. C₀₂ • रीततया]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; रीतया C₄₅, _ तया K₇ 11ef शुद्धिर्ना.] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुद्धि
 ना. C₉₄C₀₂ • धानतया] C^२K₈₂K₁₀E; धानत K₇ 12a धिमेवं यदा] C₄₅E; धिमेव यदा
 C₉₄C₀₂K₈₂, धिमेव य K₁₀, धिमेवं यथा K₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj.; सूयेद्यदि C₉₄K₈₂K₇,
 पूर्य यदि C₄₅, सूयेद्यदि C₀₂, सूयेद्यति K₁₀, शुद्धय य. E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E; यज्ञ C₀₂K₇,
 संज्ञ K₁₀ • हि] C^२K₈₂K₇E; om. K₁₀ 12cd वाप्तिर्ज.] C₉₄C₄₅E; वाप्ति ज C₀₂K₁₀K₇,
 वापि ज. K₈₂ 13b सुन्दरि] C^२K₈₂K₁₀K₇; सुन्दरी E 13d यज्ञेष्वशेषतः] C^२K₈₂K₁₀K₇;
 यज्ञेषु शेषतः E 14a वाट कुरु.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; वाटङ्कुरु. C₄₅, वाटकृत. E • क्षेत्रं]
 C^२K₈₂K₁₀E; क्षेत्र K₇ 14b सत्त्वा.] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्त्वासत्त्वा. C₄₅^{ac} • लयः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; लयम् C₀₂ 14c वेदिः] em.; वेदि C^२K₈₂K₁₀K₇, देवि E

विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकस्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥
ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशोऽमृताशनः ।
ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥
ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।
ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥
निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।

15a विधि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; विधिर् E • विस्तारो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विस्तारौ C_{45}
15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] $C_{94}K_{82}$; ध्यानं वह्निप्रदीपितः C_{45} , ध्यानमग्निप्रदीपितः C_{02} , ध्यान अग्निप्रदीपनः
 K_{10} , ध्यानवह्निः प्रदीपितः K_7 , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd •न्धनसमिज्ज्वालतपोधूमः] $K_{10}K_7$;
•न्धनसमिज्ज्वालतपोधूपः C_{94} , •न्धनसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूमः C_{45} , •न्धनसमिज्ज्वालतपोधूमः C_{02} , •न्धनशमित्ज्वालतपोधूमः
 K_{82} , •न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूमः E 16a पात्रः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; पात्राः K_7 16c •च्छिन्नं]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; •च्छिन्न K_7 16d लम्बकः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; लम्बकः C_{02} , त्र्यम्बकः E •
•पातितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; •पातितम् E 17a •ध्वर्युवः] K_{10} ; •ध्वर्यवः C^{Σ} , •ध्वर्यवः K_{82} ,
ध्व० K_7 , धर्मवः E 17c •युक्तः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; •युक्त C_{02} , •युक्तिः K_{82} • विस्तारः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; •विस्तारो C_{02} 18b •न्मनः] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; •न्मनः $C_{45}C_{02}K_7$ 18c पत्नी]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पत्नी C_{94} • विशालाक्षि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; विशालाक्षी K_7E 18d •कल्पः]
em.; •कल्प $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • पद शाश्वतम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पद शाश्वतम् C_{94} 19b •डाशो]
 $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; •भा K_{82}^{ac} , •भासे K_{82}^{pc} , •भागे E • मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मृगाः C_{02} 19d •त्तानिलो]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; •त्तानिलो $C_{02}K_{10}$ • जयः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; जलाः E 20a परिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
परः C_{02} 20c •स्नानं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; •स्नान C_{45} 20d पुराणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$;
पुराणं E • •कृतमम्बरः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; •कृतम्बरम् C_{45} (unmetr.) 21a •सुषुम्नाः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; •सुषुम्नः C_{02} • वेद्ये] $C_{94}E$; •वेद्य $C_{45}K_{10}$, •वेद्यः C_{02} , •वैद्य K_{82} , •भेदो
 K_7 21b सकृत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विदुः C_{02} 21c •तोषातिथिमादृत्य] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$;
•तोषातिथिमादृत्य K_{10} 21d •द्विजाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; •दयाः C_{45} 22b •हविर्गः]
 $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; •हविर्गः C_{45} , •हविर्ग K_{82} 22c •सूत्रं त्रयस्] $C_{45}K_{10}K_7E$; •सूत्रन्त्रयस्तयस्
 C_{94} , •सूत्रं त्रय C_{02} , •सूत्रत्रय K_{82} 22d मुण्डितं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मुण्डितः $C_{45}K_7$ (unmetr.)
23a निवृत्त्याः] em.; निवृत्त्याः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, निवृत्त्याः E 23b •प्रकरणासनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
प्रकरणासनः C_{02} , प्रकरणासनः E

दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभष्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥
 द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।
 मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३० ॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।

23c cf. 22.14ab: दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं
 खलु द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd

23c ०भयं भूते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०भक्षयम्भूते C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्] C^२K₈₂K₁₀K₇; यज्ञ
 ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विनार्थं C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 कथितो स्मि C₀₂, कथितस्ते E • वरानने] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रा_ति C₉₄ • नित्यशः] C^२K₈₂K₇E; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; आश्रम C₄₅C₀₂ • ०स्तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०स्येष C₀₂, ०स्यैवं E 25b ऽस्ति]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; स्मि C₀₂K₁₀E 25c ०धर्म] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०धर्म C₄₅, ०धर्मे E 25d दैव०]
 C^२K₈₂K₇; देव० K₁₀E • पूजितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पूजितम् C₄₅ 26a ०चर्यं] C^२K₁₀K₇E;
 ०चर्य K₈₂ 26b ०वहिता शुभे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०वहितो भव C₀₂, ०वहितो शुभे K₁₀ 26d ०विनाशनम्]
 C^२K₈₂K₇E; ०प्रनाशनम् K₁₀ 27a ०परं ध्यानं] C^२K₈₂K₁₀K₇; ०परिज्ञानं E 27b ०कृतिर्लयम्]
 C₉₄K₈₂K₇E; ०कृताल्यम् C₄₅, ०कृतील्यम् C₀₂, ०कृतिलः K₁₀ 27d ०लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 ०ल_ C₉₄ • मेखलम्] C^२K₈₂K₁₀K₇; यत्फलम् E 28a दण्ड दया] C^२K₁₀K₇; दण्डादया
 K₈₂, दण्डादयो E • पात्रं] C^२K₈₂K₇E; पात्र K₁₀ 28c ०युषं] C^२K₁₀K₇E; ०युष K₈₂
 28d भस्म] C^२K₈₂K₁₀K₇; भस्मम् E 29a ०व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; ०व्रत C₄₅K₇E 29c ०होत्र
 त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₇E; ०होत्रत्रयस्तत्त्वं C₉₄, ०होत्रत्रयस्तत्त्वं C₄₅, ०होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂, ०होत्रं त्रयस्तत्त्वं
 K₁₀ 29d ०बिलस्वरः] corr.; ०बिलश्चरः C^२K₈₂K₁₀, ०बिलेश्वर K₇E 30a द्वितीय आश्रमो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; द्वितीयमाश्रमो C₀₂, द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यथाह
 C₀₂K₁₀, यदाह E 30c मयापि कथितं तु०] em.; ममापि कथितं तु० C^२K₈₂K₁₀, ममापि कथितस्तु०
 K₇, मयापि कथितो तु० E 30d ०मृत्यु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०मृ_० C₉₄ • ०नाशनं]
 C^२K₈₂K₁₀E; ०नाशनः K₇ 31a ०विधिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०विधि C₄₅

यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१ ॥
 वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।
 शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२ ॥
 अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
 अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३ ॥
 श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
 मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४ ॥
 मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।
 यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५ ॥
 उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः ।
 वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६ ॥
 जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।
 अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७ ॥
 शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।
 पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८ ॥
 स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ।
 अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।

33ab cf. 22.10ab: अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः 38b cf. Dharmaputrikā 2.1: अष्टभिः
 साधनैरेभिश्चितं कायश्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥ 39b See 11.59cd:
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

31d ०दैवत०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०देवत० C₀₂ 32a वैराग्य०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; वैराग्या E
 32b नियमा०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; मा० K₈₂ • ०श्रममा०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०श्रमनो हरेत्
 C₉₄ 32c ०दृढ०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०दृष्ट० E 32d ०कारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०कार० C₀₂
 33a स्मृतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; — C₄₅, स्मृतौ E 33c अधिदैविक०] em. GOODALL;
 १अ_ १भौ_ क० C₉₄, अधिभौतिक० C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अधिभौतिक० K₁₀ 33d व्यवसायाश्च]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; व्यवसायश्च E 34a स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्मृतो C₄₅ 34c बन्धुर्ज०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; बन्धु ज० C₀₂K₁₀ 35a मौन चत्वारः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन
 चत्वार C₀₂ 35b ०कार्यमु०] C^ΣK₁₀K₇E; ०कार्यामु० K₈₂ • ०पेक्षका] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०पेक्षया E
 35c ०संवीत०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०सान्वीत० E 35d ०कृष्णा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०कृष्णां C₀₂
 • ०जिनाधरः] K₇; ०जिनधरः C^ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), ०जिनं पुरः E 36b ०दृढ०] C^ΣK₈₂K₇E;
 ०दृष्ट० K₁₀ • ०व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; — C₉₄ 36c वेद०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; _ द०
 C₉₄ • ०ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०ण घोषीण C₀₂ 36d ०हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 ०हावन C₀₂, ०हावनम् C₄₅ 37b ०जपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०जिणः C₀₂ 37d सखा]
 C^ΣK₈₂K₇E; सखो K₁₀ • दमद०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दयद० C₀₂, दम० C₉₄ 38a ०यज्ञं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ०यज्ञ C₀₂K₇ 38b ०पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०पूजिकं C₀₂ 38c ०ब्रह्मजलैः
 पूतः] C^ΣK₈₂K₇E; ब्र_ _ _ _ K₁₀ 38d ०तीर्थ] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०तीर्थ E 39a ०चमनं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०चनं C₄₅ 39b ०सयेत्] em.; ०श्रयेत् C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 39c अक्षमाला]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; १अक्ष_ ला C₉₄ • पुराणार्थ] C^ΣK₈₂E; पुराणाश्च K₁₀, पुराणा_ र्था K₇
 39d ०शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; ०शान्ति C₉₄K₈₂ 40a ०सलिल०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०सलील०
 E 40b ०कमण्डलुः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०कमण्डलु E

पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं गदितं पूर्वधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सुष्टुभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
 वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥

43cd After this line, E adds the following Śārdūlavikrīḍita line: श्रद्धापूर्वकमेव यः
 सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः 44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः
 सर्वथा वीतकल्मषः ॥ 45a = Kūrmapurāṇa 2.27.12a etc.

40c ०त्क्रान्तिज०] C₉₄C₄₅K₁₀; ०क्रान्तिज० C₀₂, ०त्क्रान्तिज० K₈₂, ०त्क्रान्तिज० K₇, ऽक्रान्ति
 ज० E 41d ०दः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०दम् E 42a ०भ्यासो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०भ्यास E
 42b ०रति०] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; — C₉₄, ०रति० C₄₅, ०रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दारा C₀₂ 42b ०प्रस्थश्च०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०प्रस्थ च० C₀₂K₁₀ 42f गदितं पूर्वधारितम्] C₉₄C₄₅; यत्पूर्वमवधारितं C₀₂E,
 गदितं पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K^{ac}₈₂ (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K^{pc}₈₂ (unmetr.),
 गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₇ (unmetr.) 43a ०हरणमनित्यहरणमज्ञा०] C₉₄C₄₅K^{ac}₈₂K₁₀K₇; ०हरणं
 अनित्यहरणन्तज्ञा० K^{pc}₈₂, ०हरणमनित्यहरणमज्ञा० C₀₂E 43b (प्रज्ञा०... ०त्तारणम्)] C^ΣK₈₂K₇E;
 om. K₁₀ • ०करममोघ०] C^ΣK₈₂ (unmetr.); om. K₁₀, ०कममोघ० K₇, ०करं प्रबोध० E •
 क्लेशार्णवो०] C^ΣK₇; क्लेशार्णवो० K₈₂, om. K₁₀, शोकार्णवो० E 43c सेवेत्स] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 सेवे स C₀₂, सेवेत्त K₁₀ 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तयि_मि C₉₄ 44c ०दुःखं]
 C₄₅; ०दुःख C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 44d लोभमोह०] C₄₅; लाभालोभ० C₉₄K₈₂K₁₀K₇, लाभलोभ०
 C₀₂, लाभालाभ० E • ०वर्जितः] C^ΣK₈₂K₇E; ०वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्] C₉₄K₁₀; वर्जयेत्
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 45c ०वासं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ०वासश्च E 45d ०वासं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 ०वासश्च E 46ab (वर्जयेत्... च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; om. C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्ट०]
 C₀₂(?)K₈₂K₇; वर्जयेत्सृष्ट० C₉₄, om. C₄₅, वर्जयेत्सृष्ट० K₁₀, वर्जयेत्सृष्ट० E • ०भोज्यानि] C^ΣK₈₂K₁₀E;
 ०भोज्यानि(?) K₇ 46b ०क्षामेकां] C₉₄K₁₀; om. C₄₅, ०क्षामेकं C₀₂K₈₂, ०क्षमेकञ् K₇, ०क्षामेकश्
 E 47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; पादं C₉₄, पाद K₁₀E • विनिक्षि०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; _ निक्षि०
 C₉₄, विनिक्षि० K₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂; मनोलाभे
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇, मनोलाभो C₀₂, मनालाभे E

अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्विषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
 वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 क्रोधमानमददर्पान्परिव्राज्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥

51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् 54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd.

48a अर्थः] C₄₅C₀₂K₇; अर्थाः C₉₄K₈₂K₁₀, अथ E • अनुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अनुद्विग्नो C₀₂ 49a धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; धानं K₇, धाना C₀₂ 49b वृतः] C^ΣK₈₂K₇; मृतः K₁₀, नृतः E • मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; मेखलाः C₀₂, मेखला K₁₀ 49c बं मनः कृत्वा] K₇; बमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂, बमसंकृत्वा C₄₅, बमनंकृत्वा C₀₂, ब मनस्कृत्वा K₁₀, बमनङ्कृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्] em.; निरञ्जनम् C^ΣK₁₀K₇E, निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कृत्वा_ च C₉₄ 50b मनोन्मनम्] C^ΣK₈₂K₁₀; मनोन्मनः K₇, मनोन्मनैः E 50d क्षरो] C^ΣK₈₂K₇E; करो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; व्ययं C₀₂, व्यय K₇, व्ययम् E 51a धर्मं च] C^ΣK₁₀K₇E; धर्मं वा K₈₂ 51b ईर्ष्याः] K₈₂K₇E; ईर्ष्याः C^ΣK₁₀ • द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्वन्द्वो C₀₂ • सत्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संत्यः C₀₂ 51d निर्ममो] K₇E; निर्मासो C^ΣK₈₂, निर्मसो K₁₀ • कृतः] C^ΣK₁₀K₇; कृतं K₈₂, कृतिः E 52a दिवसस्याः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दिवसत्याः C₄₅ 52b भिक्षां] C^ΣK₈₂K₇E; भिक्षा K₁₀ 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; यथाला_ C₉₄ 53b अष्टौ] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; अष्ट E 53c शय्यासु] C^ΣK₈₂K₇; शय्याश्च K₁₀, शय्यासु E 53d सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; सज्ये C₄₅, सहेत K₇, सहेत E • विस्तरम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; विस्तरः E 54c वशंकृः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वसंकृः C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] C^ΣK₈₂K₇E; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ 55b भिक्षुश्चिः] C^ΣK₁₀K₇; भिक्षुश्चिः K₈₂, भिक्षु चिः E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; om. C₄₅ 55cd दर्पान्पः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दर्पात्पः C₄₅ 56a धनुः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धनुः E 56b प्राणायामगुः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्राणायामङ्गुः C₉₄ • युतम्] C^ΣK₁₀K₇; युतः K₈₂, वृतं E 56a तीक्ष्णेन] K₁₀E; तीक्ष्णेन C^ΣK₇, तीक्ष्णेन K₈₂

मैत्रीखङ्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥
 संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
 यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वातिहर्ता हरम् ॥ ११:६० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ~
 Saubhāgyabhāskara of Bhāskaraṛāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं
 विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु
 च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण
 सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्व अपरिमितत्या वर्णितम्

57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₇E; सुतीक्ष्णेण C₄₅C₀₂K₈₂^{pc}, ण K₈₂^{ac} 57b सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 सारारि C₀₂K₇ 58b तूणं पूर्णमु०] em. GOODALL; तूणापूर्णमु० C₉₄, तूणापूर्णमु० C₄₅,
 तूनापूर्णमु० C₀₂, तूणापूर्णामु० K₈₂, तूणापूर्णमु० K₁₀K₇, तूणीपूर्णमु० E 58c अनक्षरं] C₄₅;
 अनाक्षरं C₉₄K₈₂, अनाक्षर० C₀₂K₇E, अनक्षर० K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; पर C₄₅K₇
 59a हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; _ दयं C₉₄, हृदये K₇ 59ab विष्णुर्वि०] C₉₄K₈₂E; विष्णुम्वि०
 C₄₅, विष्णु वि० C₀₂K₁₀K₇ 59b शिवः] E; शिवं C₄₅K₈₂K₁₀K₇ 59d सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀;
 सयेत् C₄₅K₈₂, सयेत् K₇E 60a गतिः] C₀₂E; गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), गतिं K₇
 • सक्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सक्षर C₄₅ 60b तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₇E; तन्द्रितो C₄₅, तन्द्रिय
 C₀₂, तन्द्रियं K₁₀ • वेद्यं] C₄₅K₈₂K₇E; वेद्य K₁₀ (unmetr.) 60c रूपैर्व०] C₉₄K₈₂K₇E;
 रूपै व० C₄₅C₀₂K₁₀ • विहितं] C₄₅K₈₂(?)K₁₀K₇; रहितं K₈₂(?)E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्]
 C₉₄K₁₀; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂, दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₇E 60d यत्नोद्धृत्य] C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 यत्नाद्धृत्य E • समाश्रये०] C₄₅K₈₂K₇E; मणाश्रये० K₁₀ • सर्वातिहर्ता हरम्] C₄₅K₁₀; सर्वातिहर्ता
 हरं K₈₂, सर्वातिहर्ता हरं K₇, सर्वातिहर्ता शङ्करम् E Colophon: नामाध्याय एकादशमः] C₄₅K₈₂K₁₀;
 नामाध्याय एकादश K₇, नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।
अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।
आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥
महेश्वर उवाच ।
अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।
त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥
चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।
शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।
कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥
धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥
धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।
न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥
भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।
पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।
पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 210r–215r, C₄₅ ff. 215v–219v, C₀₂ ff. 287v–283v (f. 291 is missing), K₈₂ ff. 17v–22r, K₁₀ exp. 58 (lower) – 62 (lower), K₇ ff. 225v–230r, E pp. 617–628; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5b = MBh 12.218.13b

1ab धर्मः स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; धर्मोऽस्य० C₀₂ 1c आतिथ्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अतिथ्य० C₄₅K₁₀ • धर्मं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्मश्च C₀₂, धर्मानां K₁₀ 2 महेश्वर] C^ΣK₁₀K₇E; भगवान् K₈₂ 2b शृणु] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; — गु C₉₄ • धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्म C₀₂E • उत्तमम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; उत्तमां E 2d पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पूर्णं C₀₂, पूर्णं E • लोचने] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लोचनं C₄₅ 3a दानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दानं C₄₅ 4a आसीद्वृत्तं] C₉₄K₈₂E; आशीदत्तं C₄₅, आसीद्वृत्तम् C₀₂, आसी वृत्तं K₁₀, आसीद्वृत्त K₇ • ख्यानं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ख्यातं E 4b नगरे कुसुमाह्वये] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; नगरं कुसुमाह्वयम् C₀₂K₁₀ 5c ब्रह्मण्य०] C₄₅K₈₂K₁₀E; ब्राह्मण्य० C₉₄C₀₂K₇ • ज्ञश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ज्ञ C₄₅, ज्ञश्च K₁₀ 5d भक्तः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; भक्त० E 6a पूज्यश्च] C₉₄C₀₂K₈₂^{pc}K₇E; पूज्य C₄₅K₈₂^{ac}, पूज्यश्च K₁₀ 6b दान्तो] C₄₅^{ac}K₇E; दान्त C₉₄C₀₂K₈₂, दान्तो(?) C₄₅^{pc}, दान्त K₁₀ 6c न्याया०] C₀₂K₈₂K₇E; न्यायो० C₉₄C₄₅K₁₀ 6cd नित्यम०] C^ΣK₈₂K₇E; नित्यं० K₁₀ 6d वर्जितः] C^ΣK₈₂K₇E; वर्जयेत् K₁₀ 7b बिम्ब०] C^ΣK₁₀K₇E; बिंबा K₈₂ • शुभानना] C^ΣK₈₂K₇E; निभानना K₁₀ 7d सकला०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; — C₉₄ 7e पतिव्रता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पतिव्रता C₄₅ • पतिरता] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; पतिरता C₄₅K₁₀ 7f पतिशुश्रूषणे] C^ΣK₈₂K₇E; पतिशुश्रूषणे K₁₀

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।
 ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥
 स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।
 देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥
 केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
 केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥
 ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥
 विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥
 अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
 भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६ ॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

8b भूततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भूततः C₀₂ 9a अवतीर्यन्ते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; च तीर्थन्ते E 9c देवाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; देवश्च C₀₂ 9d तर्प्यन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; तर्प्यन्ते C₄₅K₁₀ 10a चिज्जुह्वति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; चिज्जुह्वति C₄₅, चिज्जुह्वति C₀₂ 10b विप्रांश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विप्राश्च C₄₅ 10c दानो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ध्यानां E 10d केचित्स्तुवन्ति] C₉₄C₄₅K₇; केचि स्तुवन्ति K₈₂K₁₀, केचिद्वन्ति C₀₂, केचित्स्तुवन्ति E • देवताम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; देवता C₄₅K₇ 11a रताः] C^ΣK₈₂K₇E; रता K₁₀ 11d राजनां] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; राजानां E 12a ऽपि हि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; पि C₄₅, हि न K^{ac}₈₂, पि च E 12c भार्यया] C^{pc}₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; भार्याया C^{ac}₉₄C₀₂E 12d भूषणः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; भूषणैः C₀₂, भूषितः K₈₂ 13ab देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः] C₄₅K^{pc}₈₂K₁₀K₇; देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः C₉₄, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C₀₂, om. K^{ac}₈₂, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E 14b मोहिता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मोहितो C₄₅ • ब्रह्मणस्तदा] C₉₄C₄₅K₇; ब्राह्मणास्तथा C₀₂, ब्राह्मणस्तदा K₈₂K₁₀, ब्राह्मणस्य च E 14c ब्राह्मणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्मणो C₄₅ • तथैवेह] C₄₅K₈₂K₁₀E; तथैवेह C₉₄, तथैवेह C₀₂K₇ 14d रूपेणां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; रूपेणां C₄₅, रूपेण C₀₂, रूपिणां E 15a संसक्तौ] C₀₂E; संशक्तौ C₉₄K₈₂K₇, शक्तौ C₄₅, संसक्तौ C₀₂K₁₀ 15b जातौ तौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; जातो तौ तौ C₀₂, जातौ तौ K₇ 15d ब्राह्मण] C₄₅C₀₂; ब्राह्मणः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • शितं] em.; श्रितं C^ΣK₈₂K₁₀K₇E • व्रत] conj.; व्रत C₉₄, व्रतः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 16b ग्रहं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ग्रह C₄₅ 16c भृत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भृत्यां C₀₂ 17b ब्राह्मणो ऽब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ब्राह्मणस्तथा C₀₂

यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७ ॥
 विपुल उवाच ।
 सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
 शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
 अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८ ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।
 स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९ ॥
 विपुल उवाच ।
 प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
 अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥
 भार्योवाच ।
 परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
 अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥
 सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
 दानं वा सुमहदत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥
 अपुत्रो नापुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
 श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥
 अपुत्रो नापुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
 मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

17c यदि सत्यं प्रदातासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; om. C₀₂ 17d सुप्रसन्नं मनस्तव] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
 om. C₀₂, सुप्रसन्नमनस्तव K₁₀E 18a प्रसन्नं मनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रसन्नमनो C₀₂K₁₀
 18b सुप्रसन्नं तपः] C^ΣK₈₂K₇E; सुप्रसन्नतपः K₁₀ 18a शीघ्रः] C^ΣK₈₂K₇E; शीघ्रः K₁₀
 18c अदेयं] C^ΣK₈₂K₇E; अदेय K₁₀ 18f स्वशिरः] C^ΣK₁₀K₇E; शरीरः K₈₂ • भृति]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; भृतिर् E 19 ब्राह्मण] C^{pc}C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ब्राह्मणा C^{ac}₉₄, ब्रह्म K₁₀ 19b भार्या]
 C^ΣK₈₂E; भार्या K₁₀K₇ 19c स्वस्ति] C^ΣK₈₂K₇; स्वस्ति K₁₀, स्वस्तिर् E 19d कल्याणं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कल्याणः C₀₂ • भव] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; तव E 20 विपुल] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 विप्र E 20a भार्या] C^ΣK₈₂K₇E; भार्या K₁₀ • श्रोणी] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; श्रोणि C₀₂K₈₂K₁₀
 20b शालिनीम्] C^ΣK₈₂E; शालिनी K₁₀, शीलिनी K₇ 20a अकुत्सितां विशालाक्षीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 अकुत्सिता विशालाक्षि C₀₂, अकुत्सिता विशालाक्षी K₁₀ 20b निभाननाम्] C^ΣK₈₂K₇E; निभानना
 K₁₀ 21a त्याज्या] C₉₄K₈₂K₇E; त्याज्य C₄₅K₁₀, त्याज्यः C₀₂ 21c प्रियां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 प्रियं C₀₂K₁₀ 21d निर्दोषां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्दोष C₀₂ • त्यजेः] C₉₄K₈₂K₇; त्यजेत्
 C₄₅C₀₂, त्यजेत् K₁₀E 22ab मनुष्याणामिह] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मनुष्याणामिह C₀₂ 22d बहुः]
 em.; बहु C^ΣK₈₂K₇ (unmetr.), बहु K₁₀, बहून् E • कृतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कृतम्
 C₀₂ 23ab स्वर्गं तपोभिर्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गं ___ र्वा C₉₄ 23d न्तिके]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; न्तिकैः C₄₅ 24a स्वर्गं] C₉₄K₈₂K₇E; स्वर्ग C₄₅C₀₂K₁₀ 24c पालो]
 K₇E; पाल C^ΣK₈₂K₁₀

दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥
प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥
इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥
तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
कुलत्राणात्कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥
दारसंग्रहं पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥
दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥
साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥
अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥
नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥ १२:३३ ॥
मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ।
अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥ १२:३४ ॥

✧

25a बहून्द०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; बहू द० K_7 25b यज्ञांश्च विविधांस्तथा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; यज्ञांश्च विविधांस्तथा K_7 , यत्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा C_{45} , स्यज्ञांश्च विविधांस्तथा E 25c वेदांश्च जपयज्ञांश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; वेदांश्च जपयज्ञांश्च C_{45} , वेदांश्च जपयज्ञांश्च K_{10} , वेदांश्च जपयज्ञांश्च E 25d स द्वि०] conj.; तद्वि० $C^{\Sigma}K_{82}E$, तद्वि० K_{10} , सद्वि० K_7 • सत्तमः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; सत्तम K_{82} 26a द्वारो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; द्वारे K_{10} 26ab यस्यापि दे०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; यस्यापि दे० K_{10} , यस्याहि दे० E 26b दूतैर्नि०] $C^{\Sigma}K_{82}E$; दूतैर्नि० K_{10} , दूतैर्नि० K_7 26c यात्स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; यात्स्वर्गं C_{02} 26d शतैरपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; करोति यः C_{02} 27a क्तस्तु च्युतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; क्तस्तु/च्युतः C_{02} 27c पुत्रानु०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; पुत्रमु० C_{02} 27d शारङ्गांश्च] $K_{82}K_7$; शारङ्गांश्च C_{94} , शारङ्गंश्च C_{45} , शारङ्गंश्च $C_{02}K_{10}$, शारङ्गाच्च E • द्विजः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; द्विज C_{02} 28b स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वर्गं C_{02} • वारितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वारितः K_{10} 28c कुल०] C_{45} ; कुल० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ • त्राणात्क०] K_{10} ; त्राणां क० $C^{\Sigma}K_{82}E$, त्राणा क० K_7 • स्मि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; स्मिं K_{10} 28d आभार्य एव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; आभार्यमेव C_{45} , आ भार्य एव $C_{02}K_{10}$ 29a ग्रहं] $C_{02}K_{10}K_7E$; ग्रहः $C_{94}C_{45}K_{82}$ • पुत्रा०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पात्रा० E 29b क्रियते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क्रियाते C_{45} 30c वचनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; वचन K_7 30d अब्रवीत्] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; अब्रवीत् । विपुल उवाच । $C_{02}^{pc}E$ 31a जानामि] $C_{45}C_{02}K_{82}E$; जानासि $C_{94}K_{10}K_7$ 31b पति०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; प्रति० K_{10} 31d तोषितः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; तोषिनः K_7 32d व्रजे] $C_{94}K_{82}^{pc}K_7$; व्रजेत् $C_{45}C_{02}K_{10}E$, व्रजे K_{82}^{ac} 33a यदि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; ययदि K_7 33c सहस्रे ऽपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; सहस्राणि $C_{02}E$ 33d स्थाद्य०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; स्था य० C_{45} , स्थो य० K_7E 34a मुक्तिमेव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मुक्तिमेवन् E 34c अदानाच्चा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; अदाना चा० C_{02}

दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ।
नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥ १२:३५ ॥
सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्म समाचरे ।
भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ॥ १२:३६ ॥
यदि धर्मसखायासि सोऽद्य काल इहागतः ।
द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥ १२:३७ ॥
जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ।
माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ॥ १२:३८ ॥
पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ।
कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥ १२:३९ ॥
चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ।
शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
शङ्कर उवाच ।
तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।
करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥
मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।

39c cf. e.g. Āgamakalpalatā 3.128: सूर्यग्रहणकालस्य समाना नास्ति भूतले । अत्र यद्यत्कृतं कर्म अनन्तफलदं भवेत् ॥ cf. also Agastyasamhitā X.XXcd (on the proper date for initiation): सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन also ibid. X.XX (on image installation): सूर्यग्रहे महापुण्ये कुरुक्षेत्रे विधानतः । कृतैर्यत्पुण्यमाप्नोति तुलापुरुषकादिभिः ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयामर्त्यः ... 39d ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

35b °लोके] C[∞]K₈₂^{pc}K₁₀K₇; om. K₈₂^{ac}, °लोकं E 35c नोक्तं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇^{pc}E; नोक्ता K₇^{ac} 35d °व्रते] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; °व्रतं E 36b °चरे] C[∞]K₈₂K₇; °चरेत् K₁₀E 36c धर्मो] C[∞]K₁₀K₇E; धर्म K₈₂ 36d त्वया] em.; त्वयि C[∞]K₈₂K₁₀K₇E 37a °सखायां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °सखा C₄₅ 37c °धरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °परो C₄₅ 38a °र्थमहं] C[∞]K₈₂E; °र्थम्महं K₁₀, °र्थमह K₇ 38c °व्यक्तः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °व्यक्त C₀₂, °व्यक्त S₁ K₇ 38d बुद्धिर्भा°] C₉₄C₄₅K₁₀; बुद्धि भा° C₀₂K₈₂K₇E • दमः] C[∞]K₈₂K₇E; दम K₁₀ (unmetr.) • सखा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; समा C₉₄ 39c °श्रेष्ठो] C₄₅K₈₂K₇^{pc}; °श्रेष्ठ C₉₄C₀₂K₁₀, °श्रेष्ठा K₇^{ac}, °श्रेष्ठः E 39d श्रेष्ठा] C[∞]K₇E; श्रेष्ठो K₈₂, श्रेष्ठ K₁₀ 40a दिनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; दिन C₀₂K₁₀E 40b °त्तमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °त्तम C₀₂ 40a °र्थ] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °र्थ C₄₅ 41 शङ्कर] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; महेश्वर E 41a तूष्णीम्भूता] C₉₄; तूष्णीभूत्वा C₄₅, तूष्णीभूत C₀₂, तूष्णीभूता K₈₂K₁₀, तूष्णीम्भूती K₇, तूष्णीभूतां E • भार्या] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; भार्या E 41b °क्षणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °क्षणः C₀₂, °क्षणाः K₁₀, °क्षणाम् E 41c °क्षी] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; °क्षी E 41d ब्राह्मणाय निवेदिता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्राह्मण दिवेदिता C₄₅ 42b हिरण्यं] C[∞]K₁₀K₇; हिरण्य K₈₂E 42c ददामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ददामि C₄₅ • ते द्विज°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; — ज° C₉₄, त द्विज° K₇ 43a वैडूर्य°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; वैडूर्य° C₀₂, वैर्य° K₈₂^{ac}, वैडूर्य° K₈₂E • वासांसि] C[∞]K₈₂K₁₀E; वासासि K₇

सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३ ॥
 प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
 प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥
 रुद्र उवाच ।
 विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
 आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥
 वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
 विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥
 ब्राह्मणमभिवार्धैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
 वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥
 एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिभुतः ।
 क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥
 न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा ।
 खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥
 अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।
 तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥
 एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
 वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
 अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥

43c सर्वान्गृहाण] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; सर्वान्गृहान् K_{10} , सर्वान्गृहाण K_7 , सर्वान्तान्गृह C_{02} 43d सत्कृतान्]
 em.; सत्कृतान् $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$, सत्कृतम् K_{10} 44b प्रीय०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$; प्रीन० K_7^{ac} 44c प्रीयन्तां]
 C_{94} ; प्रीयतां $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, प्रीयता K_{10} • पितरः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; पितर K_{82} 44d अस्ति]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; असि C_{94} 45 रुद्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; महेश्वर E 45a वचः श्रुत्वा]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; वचःश्रुत्वा C_{94} 45b तपस्विना] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; तपस्विनाम् K_{10} 46a वसेत्तत्र
 गृहे] $C_{45}K_{82}$; वस तत्र गृहे $C_{94}C_{02}K_{10}$, वस/एन्तत्र गृहे K_7 , वसते च गृहं E 46c विपुलस्तु]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विपुलस्य K_{10} 46d कृत्वा चापि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; $xxxx$ K_7 , कृत्वा च वि० E 47a ब्राह्मण०]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ब्राह्मणा० K_{10} • धैवं] em.; धेवं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, धेवं K_7 , धेनें C_{45}
 47b शीघ्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; शीघ्रं K_{10} 47c फलाहारो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$; फाहारो K_7^{ac} 48a एकाकी]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; एका C_{94} 48b परि०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; पलि० K_7 48c क्व गच्छामि]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; क्व गच्छामि K_7 • क्व भोक्ष्यामि] C_{94} ; क्व भोक्ष्यामि $C_{45}K_{82}K_{10}$, क्व भोक्ष्यामि
 C_{02} , क्व भोक्ष्यामि K_7 , किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) 49a विषयं वेद्मि] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; विषयं
 वेद्मि $C_{45}C_{02}$, विषयं वेद्मि K_7 49b वा] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; च $C_{45}K_{82}$ 49c खेट०]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; क्षेत्र० C_{02} • खर्वट०] E ; कर्पट० $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ 49d कंचन] em.;
 कश्चन $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ 50a सुशैलं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; सुशैलं K_7 50b विपुलो०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$;
 विलो० K_{10} 50c निरीक्ष्यामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; निरीक्ष्यामि K_7 51a एवमु०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$;
 एकं उ० C_{45} 51b अरुहत्] E ; अरुहत् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ 51c च्छायां] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; च्छाया K_7
 52a एतस्मिन्नेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; एतस्मिन्नेव C_{02} , एतस्मिन्नेव K_7 • काले तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$;
 कालेन $C_{02}E$, कालेन K_7 52b वृक्ष०] $C^{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}E$; वृक्षा० $K_{82}K_7^{ac}$ 52c सुरूपं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$;
 स्वरूपं $C_{45}K_{82}$

फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
 विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥
 विपुलश्चित्रवद्वृष्टा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतोऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥
 न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् ।
 वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
 सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा तु यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किं नाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥
 स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।
 दक्षिणापथदेशोऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥
 राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।
 अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥
 दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
 ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥

53d पुनर्वृक्षं समारुहत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; पुनर्वृक्ष समारुहम् C₀₂, पुनर्वृक्ष समारुहं K₁₀ 54a ऋवद्वृष्टा]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऋव दृष्टा C₀₂ 54cd ऋभूतोऽस्मि अहो] C²K₁₀K₇E; ऋसंभूतोऽस्म्यहो
 K₈₂ 55a जिघ्रामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; च ग्रामि C₄₅ 55c श्रोता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 श्रोत्रा C₉₄ 55d कंचन] em.; कश्चन C²K₈₂K₁₀K₇E 56a ऋमुक्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 ऋमुक्ता C₀₂ 56b गृह्य] C²K₈₂K₁₀E; गृह K₇ 56c ऋनिरीक्ष्य] C²K₈₂K₁₀E; ऋनिरीक्ष K₇
 56cd पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E; मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C₀₂, पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं K₁₀, पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं
 K₇ 56d निरीक्ष्य] C²K₈₂K₁₀E; निरीक्ष K₇ 57a चात्र] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चा C₉₄,
 चात्र C₉₄ • निरूप्यन्तो] E; निरूप्यान्ति C₉₄, निरूप्यां चा C₄₅, निरूप्यन्ति C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 57b ऋलोकयन्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ऋलोकयत् C₄₅ 57c पाथेयः] C²K₈₂K₇E; पथेयः
 K₁₀ • ऋरहितश्चाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऋरहिते चाः C₀₂ 57d ऋदत्तं] C₉₄K₈₂K₇; ऋदत्तः
 C₄₅C₀₂K₁₀E • फलं] C²K₈₂K₁₀E; om. K₇ 58a ऋगृह्यैव] C₄₅K₁₀E; ऋगृह्येव C₉₄K₇, गृहे च
 C₀₂, ऋगृह्यैवं K₈₂ 58c तु] C²K₈₂K₁₀K₇; च E 58cd यत्किंचिज्जीः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 यत्किंचिज्जीः C₀₂ 59d नगरं त्विदम्] C₉₄K₈₂K₇E; नगरं त्विदम् C₄₅C₀₂, नगरं त्विह K₁₀ 60a स
 होः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अहोः C₄₅K₁₀ • पथीकेन] C²K₈₂K₁₀E; पथीको न K₇ 60b ऋगतः]
 C²K₈₂K₇E; ऋतवः K₁₀ 60c ऋपथः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ऋपथे C₄₅ 60d ऋपुरं त्वदः] C₄₅;
 ऋपुरं त्वयः C₉₄, ऋपुरं त्वयं C₀₂K₈₂K₁₀, पुरन्दरः K₇, ऋपुरं स्वयम् E 61a राजा] C²K₈₂K₁₀; राजा
 हि K₇, राज E • ऋजटो] C²K₈₂K₁₀K₇; ऋयतो E 61b केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कैकयी
 C₉₄ 61d केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कैकयी C₉₄ • तथैव च] C²K₈₂K₁₀E; तथैव र K₇
 62a दाता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; _ ता C₉₄ • ऋकलोः] E; ऋकलोः C²K₈₂K₁₀K₇ 62b युद्धे]
 C²K₈₂K₇E; युद्धो K₁₀

विपुल उवाच ।
 अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
 कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
 मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥
 श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
 कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥
 एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
 तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥
 श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
 तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥
 अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
 अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥
 तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।
 देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥ १२:६९ ॥
 अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।
 ढौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥
 ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
 आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥

63a °पास्यामि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °पस्यामि C₀₂ 63b नाम] C₉₄C₄₅K₇; नाम C₀₂K₈₂K₁₀E
 • वद] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वदः C₄₅ 63c देशस्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; देश त० C₀₂K₁₀
 63d कथयस्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कथयस्य C₄₅ 64a विपुलेनैव०] C°K₈₂K₁₀E; विपुलेनैव०
 K₇ 64c मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; मम भी_बलो नाम C₉₄; om. E 64d श्रेष्ठिकस्य
 गृहागतः] C°K₈₂K₁₀K₇; श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ पथिको ऽहमिदानीं । को भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं
 चिकीर्षसि ॥ E 66a °स्त्विति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °स्त्विति C₄₅C₀₂ • तेनोक्तो] C°K₈₂K₁₀;
 तेनोक्तो K₇, तेनोक्तो E 66b °त्मना] C°K₈₂K₁₀E; °त्मनाः K₇ 66c तेनैव] C°K₈₂K₁₀E;
 तेनैव K₇ 66d प्रति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्रतिः C₀₂E 67a श्रेष्ठिकः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E;
 श्रेष्ठितः C₉₄, श्रेष्ठिक K₈₂ 67b दृष्टः स] C₄₅K₈₂K₇E; दृष्टः C₉₄, दृष्ट स C₀₂, दृष्टस्य K₁₀
 67c °गम्य] C°K₈₂K₁₀E; °गत्य K₇ 67d स निवेदितः] C°K₁₀E; सन्निवेदितः K₈₂, संनिवेदितः K₇
 68ab श्रेष्ठमहो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रेष्ठ अहो C₀₂ 68cd गन्धमहो फलं] corr.; गन्धमहो फल
 C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E, गन्धमहो गन्धमहो फल C₄₅^{ac}, गन्ध अहो फल K₁₀, गन्धो फल अहो K₇ 69a तत्फ०]
 C°K₈₂K₁₀K₇; यत्फ० E 69b मेरौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{pc}E; मेरो C₀₂K₇^{ac}K₁₀ • मन्दरे] conj.;
 कन्दरे C°K₈₂K₁₀K₇E 69c देवलोकिक] C°K₈₂K₁₀^{pc}K₇E; देवलोकिक K₁₀^{ac} 69d मर्त्य उपजायते]
 em.; मर्त्यमुपजा_ C₉₄, मर्त्य उपजायते C₄₅, मर्त्यमुपजायते C₀₂K₈₂K₁₀K₇, मर्त्यमुपजायते E
 70a अहो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; _हो C₉₄, अहो E • सफलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सफलम्
 C₉₄, तत्फलं E • भोक्ता] C°K₈₂K₁₀E; भोक्तं K₇ 70b राजार्हं च] C₀₂K₁₀; राजार्हश्च
 C₉₄C₄₅K₇E, राजार्हश्च K₈₂ 70c ढौकयित्वा] C°K₈₂K₇E; ढौकयित्वा K₁₀ 71a त्वरित]
 K₈₂K₇E; त्वरितं C°K₁₀ (unmetr.) 71b गृह्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गृह C₄₅ • °हरम्]
 C°K₈₂K₇; °रम् K₁₀E 71c °सृत्यैव] C₉₄C₄₅E; °सृत्यैव C₀₂K₁₀K₇, °संगत्य K₈₂ 71d स
 फलं] C°K₈₂K₁₀K₇; तत्फलं E

राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२:७२ ॥
 स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥
 सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥
 सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
 तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥
 मन्त्री पुरोहितोऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
 पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥
 राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
 प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥
 उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
 कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥
 पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।

72a स फलं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; तत्फलं E 72b विस्मयं] C^२K_{८२}K_७E; विस्मय K_{१०} 72c श्रेष्ठि] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; श्रेष्ठ E 72d फलं पूर्वं मनोहरम्] corr.; फलं — — — हरम् C_{९४}, फलम्यार्धमनोहरम् C_{४५}, फलं पूर्वं मनोहरम् C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७, फलं सर्वमनोहरम् E 73a मूलं फलं] K_७; मूलफलं C^२K_{८२}K_{१०}E 73ab कन्दं दृष्टं पू०] em.; कन्दं दृष्ट्वा पू० C_{९४}K_{८२}K_{१०}, स्कन्दं दृष्ट्वा पू० C_{४५}, स्कन्दं दृष्टं पू० C_{०२}, कन्दं दृष्ट्वा पू० K_७, स्कन्दं दृष्ट्वा पू० E 73b तादृशम्] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७; तादृशं C_{०२}, यादृशम् E 73d कारकम्] C^२K_{१०}K_७E; कारकः K_{८२} 74a सद्य एवोपयुञ्जामि] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; सत्य एव प्रभुञ्जामि E 74c स्वाद विज्ञानम्] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; स्वादु विज्ञातुम् E 75a ततः] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; तत C_{४५} 75cd स्वादं सर्वं च] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; स्वा — — — C_{९४} 76b पद्यत] C_{९४}C_{४५}; पद्यते C_{०२}K_{८२}K_{१०}E, पद्यत K_७ 76c वली०] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; वलि० E 77b दन्तो] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; देहो E • दृढेन्द्रियः] C^२K_{८२}K_७E; दृढेन्द्रिः K_{१०} 77c चक्षुर्बलप्राणा०] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}; चक्षुर्बलप्राणा० C_{०२}, चक्षुर्बलं प्राणा० K_७, चक्षुर्बलप्राणा० E 77d सर्वान०] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E; सर्वानि० C_{०२} • सप्तान्] C^२K_{१०}K_७E; सप्तान् K_{८२} 78a पुरोहितोऽमात्यः] C_{९४}C_{०२}K_{१०}; पुरोहितो मात्य C_{४५}K_{८२}K_७, पुरोहितामात्य E 78b सर्वे भृत्यजनास्तथा] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; जनास्तथास्तथा C_{४५} 78c स्त्री] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; स्त्रि E 78d सर्वे] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; — — C_{९४} • गताः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E; गतः C_{०२} 79b परां] C^२K_{८२}K_७E; परं K_{१०} 80a राजा तं] C^२K_{८२}K_७E; राजनं K_{१०} • श्रेष्ठिं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; श्रेष्ठं E 80b दयः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; दय E 80c कुरु] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] C_{४५}C_{०२}K_{८२}; भीमवस्त्वेवं C_{९४}E, भीमबलस्त्वेवं K_{१०}, भीमबलस्त्वेवं K_७ 81b उत्तम] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; उत्तमः E

केकर्यी दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥
 स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
 प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥
 न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।
 केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥
 दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
 न ते शक्रोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥
 श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
 अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्बचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥
 यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।
 यत्रैको बहवो ऽत्रैव जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥
 आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
 अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥
 अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
 छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधम ॥ १२:८८ ॥
 ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
 अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं व्रजत्यरम् ॥ १२:८९ ॥

87d C₀₂ breaks off here missing one folio (f. 291); it resumes at 12.113d in f. 292.

81c केकर्यी दुर्बलां] K₈₂; कैकयीन्दुर्बलान् C₉₄, केकर्यी C₄₅, केकयी दुर्बला C₀₂K₁₀E, कैकयी दुर्बलां K₇ 81cd वृद्धां पुनः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वृद्धा C₉₄, वृद्धा पुनः C₀₂E 81d प्रापय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्राप C₀₂ 82b श्रेष्ठी] C₀₂E; श्रेष्ठि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, श्रिष्ठि K₁₀ • •बलस्तथा] C^ΣK₈₂E; •बलस्तदा K₁₀K₇ 82c •वाच ह] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •वाचाह E • राजानं] C^ΣK₁₀K₇E; राजान K₈₂ 83a न वनेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; न फलेदं E 83ab राजन्न] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; राजन्न C₄₅K₁₀ 83c कुल०] C^ΣK₈₂K₁₀E; कु० K₇ 84a ऽस्मि तेन] C^ΣK₈₂K₇; स्मिन्तेन K₁₀, ऽस्मि तव E 84b दत्तो ऽसि] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; दत्तासि C₀₂, दत्तो स्मि K₈₂, प्राप्नोषि E 84c ते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; च E 84cd राजन्वक्तुं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; रा_ कुम् C₉₄, राजान्वक्तुम् C₀₂ 84d वैदेशिनं नरम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; वैदेशिनन्नरम् C₉₄, वैदेशिनं नरः K₁₀, च देहि तन्नरः E 85a •बल०] C₉₄C₄₅ (unmetr.); •बलं C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 85c अमात्य०] C^ΣK₈₂K₇E; अमत्य० K₁₀ • •पुत्रस्त्वं] C^ΣK₈₂K₁₀E; •पुत्रं त्वं K₇ 86a किं मे दत्तं] K₇; किमे दत्तं C^ΣK₈₂K₁₀, किमेतत्तं E 86b मार्गितो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; प्रार्थितो E • भवान्] C^ΣK₈₂K₁₀E; भगवन् K₇ 86c यत्रैको बहवो ऽत्रैव] C₄₅; यत्र ह्येको बहवो त्र C₉₄K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), यतश्चैक बहून्तत्र C₀₂, यत्रश्चैको बहून्तत्र E 86d जायन्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जायते C₀₂ 87b तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तेनैव C₀₂ 87c अवश्यं तेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अव(स्य)न C₉₄ • गन्तव्यं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; (बुद्ध)व्यं C₄₅ 87d मार्गय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मार्गयः E 88a अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अदत्ता K₁₀, अदत्त्वाफत्वा K₇^{ac} 88c छेद्यश्च०] K₈₂; छेद्ये च० C₉₄K₁₀, छेदे च० C₄₅K₇, छेद्य च० E 88d •धम] C₄₅; •धमः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E 89a •बलः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; •बल K₈₂ 89b शशिप्रभम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शशीप्रदम् E 89c अलङ्घ्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; •लङ्घ्य K₁₀, उवाच E • राज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; राजा K₁₀ 89d कुलपुत्रं व्रजत्यरम्] C₉₄C₄₅K₇; कुलपुत्र व्रजन्तरं K₈₂, कुलपुत्रं व्रजन्तरं K₇, कुलपुत्र व्रज त्वरम् K₁₀E

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥
यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥
विपुल उवाच ।
जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशिभवनं तव ।
कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥
फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित् ।
सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥
वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥
तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥
श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥
रुद्र उवाच ।
तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥
अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।
मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥
वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।

90a पुत्र त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रस्त्वं E 90b वध्यो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वध्यौ K₁₀ •
भविष्यसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भविष्यति K₁₀ 90c सद्यो ऽस्ति] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; _ द्योस्ति C₉₄,
यद्यस्ति E 91a प्राप्तं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; प्राप्तं C₄₅, प्राप्ति E 91b देशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
देशयत् K₁₀, देशयन् E • त्वरम्] conj.; तव C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 92d प्राप्नुयाम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇;
प्राप्नुयाम् K₈₂, प्राप्तो ऽयम् E • हमद्य वै] C₉₄C₄₅K₈₂E; हपद्य वै K₁₀, हमद्य वै K₇ 93a वा
न] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वा C₄₅ 93ab न्यदातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; न्य दातुं K₇ 93b शक्यं न
केनचित्] C₄₅K₈₂K₁₀E; शक्यं _ नचित् C₉₄, शक्यं न तेनचिद् K₇ 93d आसीनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
आशीतः C₄₅ • श्रान्तः] C₉₄K₈₂K₇E; श्रोतः C₄₅, सान्तः K₁₀ 94b मम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
मह्यं E 94c तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तुभ्य K₁₀ 94d अधिपे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अधिप K₁₀
95d च गत्वैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; तगत्वैव K₇ • याचावः] C₄₅; यो वासः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E
• अधिपम्] C₄₅; अधिपः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E 96a तथेत्याह] C₉₄K₁₀E; तथेत्याह C₄₅K₈₂K₇
96b गच्छामः] C₄₅K₈₂K₁₀E; ग_ मस् C₉₄, गच्छाम K₇ 96c प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
प्राप्त E 96d तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तुभ्य K₁₀ 97a गिरिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; गिरि C₄₅
97b मानः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मानाः E 97d वानरः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वानर C₄₅ •
प्लवगाः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्लगाः C₉₄ 98a वानरश्रेष्ठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; वानरः श्रेष्ठे K₇, वानरः
श्रेष्ठो E 98b वृक्षच्छायां] K₇; वृक्षच्छायां C₉₄, वृक्षच्छायां C₄₅K₁₀E, वृक्षच्छायां K₈₂ 99a वानर]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वानरं K₁₀ • र्थं] C₉₄K₈₂K₇E; र्थं C₄₅K₁₀ 99b मृत्युर्भो] C₉₄C₄₅K₇E;
मृत्यु भो K₈₂K₁₀

पूर्वदत्तं फलमन्यदेहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥
 वानर उवाच ।
 गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
 पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥
 विपुल उवाच ।
 अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
 अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥
 वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
 ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥
 गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यदेहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥
 गन्धर्वराज उवाच ।
 सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥
 कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम ।
 सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥
 गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः ।
 सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥
 गन्धर्व उवाच ।
 कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।

99c ०दत्तं] C₉₄K₇E; ०दत्त० C₄₅K₈₂K₁₀ • फलमन्य०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; फलमन्य० K₈₂
 99d ०हि वानर जीवय] C₉₄; ०वि वानर जीवय: C₄₅, ०हि वानर जीवय: K₈₂K₁₀, ०हि वान जीवय
 K₇, ०हि वा न च जीवये E 100a तु मे दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु मे दत्त० K₁₀, मम दत्तं E
 101a अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अदत्ता K₇ 101b जीवितुं] C₉₄C₄₅K₇E; जीवितु K₈₂,
 जीवितं K₁₀ • भवेत्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; १भवेत् K₈₂ 101c अथवा तत्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 अ_ _ _ त्र C₉₄ 101d चित्ररथः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; चिरथ: C₄₅^{ac}, चित्ररथ K₈₂ 102b एवं]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; एव C₄₅ 102c ततश्चि०] C₉₄C₄₅K₈₂; तत्रश्चि० K₁₀, तत्र चि० K₇E 102d ०ब्रवीत्]
 C₉₄C₄₅K₇E; ०वीत् K₈₂^{ac}, ०वीवीत् K₈₂^{pc}, ०ब्रवी K₁₀ 103b त्वामहं पु०] conj.; त्वन्ह्ययम्पु०
 C₉₄K₇, त्वात् ह्यहम्पु० C₄₅, त्वत् ह्ययं पु० K₈₂, त्वत् ह्यहं पु० K₁₀E 104 गन्धर्वराज उवाच]
 C₄₅; गन्धर्वराजोवाच C₉₄K₁₀E, गन्धर्वराजौवाच K₈₂, गन्धराज उवाच K₇ 104a गतश्चास्मि]
 C₄₅K₈₂K₇E; गतश्चा_ C₉₄, गतश्चास्मिं K₁₀ 104b तेन दत्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; _ _ _ त्तम्
 C₉₄ 104c दत्तं] corr.; दत्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 104d ०सुहृदो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 ०सुहृदो C₄₅ 105a ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽन्यफल दास्यामि E 105b मम नास्ति
 प्लवङ्गम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; मम नास्ति प्लवङ्गम: K₈₂, मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गम: E 105cd गमिष्यामस्तत्र]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; गमिष्यामस्तत्र K₇, गमिष्यामि तत्र E 106b तथेत्याह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; तथैत्याह
 C₄₅ 106c प्राप्ता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; प्राप्ता: K₇ 106d ०दय सर्वशः] conj.; ०दयस्सर्वशः
 C₉₄ (unmetr.), ०दय: सर्वशः C₄₅K₈₂K₇E (unmetr.), दय सर्वश K₁₀ 107 गन्धर्व उवाच]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇; गन्धर्व १उवा_ C₉₄, गन्धर्वराजोवाच E 107ab प्राप्तस्त्व०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E;
 प्राप्त त्व० K₈₂ 107b ०काशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०काशां K₁₀ • ०श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂E; ०श्वर:
 K₁₀K₇

पूर्वदत्तफलं त्वन्यदेहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥
 सूर्य उवाच ।
 सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥
 अन्यदातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
 तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥
 रुद्र उवाच ।
 गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।
 उवाच सूर्यः सोमाय करुणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥
 सोम उवाच ।
 किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
 फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुत्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥
 सूर्य उवाच ।
 यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
 न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥
 सोम उवाच ।
 आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववाहितो भव ।
 इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३ ॥
 गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।

113d C₀₂ resumes here with दत्त मे भवान्

107c फलं त्वन्य०] C₉₄K₈₂K₇; फलं त्व० C₄₅, फलंस्त्वन्य० K₁₀E 107d नशाशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
 अनामयः K₁₀, नशाशयः E 108ab स्मि तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; स्मिन्तेन K₁₀ 108b दत्तं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; दत्त० K₁₀ 108c वासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; वाभिः K₈₂, एवाति K₁₀, वाभिः
 E 108d सुहृदत्वान्मया] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; सुहृदत्वात्मया K₈₂, स च दत्ता मया E 109a अन्यदातुं]
 K₈₂K₇E; अन्य दातुं C₉₄C₄₅, अन्य दातु K₁₀ 109b पुराद्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुराद्य
 E 109c तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त K₁₀ • विकल्पेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विकल् C₉₄
 109d पुत्रं] C₄₅K₈₂K₇E; पुत्र० C₉₄K₁₀ 110 रुद्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; महेश्वर E 110a गताः]
 C₄₅; गत C₉₄K₈₂K₁₀, गतः K₇E 110b हि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; om. K₁₀ 110a सूर्यः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सूर्य K₁₀ 110d करुणा०] C₄₅; कारणा० C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • पेक्षया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; पेक्षणा K₁₀ • शशिम्] C₉₄C₄₅K₈₂; शशिः K₇, शशि K₁₀E 111a गतो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गता K₁₀ 111b तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तव E • कर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 करः E 111cd पुनस्त्वन्यन्मुत्त्वा त्वन्यत्क०] corr.; पुनस्त्वन्य मुत्त्वा त्वन्यत्क० C₉₄, पुनस्त्वन्यन्मुत्त्वास्त्वन्य
 क० C₄₅, पुनः त्वन्य मुत्त्वा त्वन्यत्क० K₈₂, पुनस्त्वन्य मुत्त्वा त्वन्यत्क० K₁₀, पुनस्त्वन्यन्मुत्त्वा त्वन्यत्क०
 K₇E 112a शक्यं फलं देहि] C₉₄K₈₂K₇E; काफलन्देहि C₄₅^{ac}, काफलन्देहि C₄₅^{pc}, शक्य फलं
 देहि K₁₀ 112b अन्यन्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; अन्यत्वं K₇, अन्यन्न E 112cd फलमन्यन्म०]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇; फलमन्यन्म० K₈₂, फलं मन्ये म० E 112d वध्यो] K₇; वध्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀,
 वध्यो E • भविष्यसि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; भविष्यति C₄₅ 113a वक्ष्यामि] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E;
 वक्ष्यामि K₈₂ 113d दत्त मे] C₉₄K₁₀K₇E; दत्त मे K₈₂ 114a गत्वैवेन्द्र०] C₉₄; गत्वैवेन्द्र०
 C₄₅K₁₀K₇, xxxx C₀₂, गत्वैवेन्द्र० K₈₂, गत्वैवेन्द्र० E 114b र्थयामः] C₉₄K₁₀K₇E; र्थयामा
 K₈₂ • सहैव तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; सदैव तु C₀₂, सहैव तु K₇

एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४ ॥
 सोम इन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
 पूर्वदत्तफलमन्यदेहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५ ॥
 इन्द्र उवाच ।
 यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
 विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६ ॥
 सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
 सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७ ॥
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
 मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८ ॥
 उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९ ॥
 विष्णुरुवाच ।
 पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः ।
 न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२० ॥
 इन्द्र उवाच ।
 ब्रह्माण्डमपि भेतुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
 अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१ ॥
 एवमुक्तः पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।

117cd This folio side in K₁₀ (verses 12.117–138) is faded and most of it is difficult to read, thus its readings reported are less reliable than usual.

114c कुर्म] C^ΣK₈₂K₇; कर्म K₁₀; सोम E 115a सोम इन्द्र०] K₇; सोमेनेन्द्र० C^ΣK₈₂E,
 सोमेवेन्द्र० K₁₀ • •चेदं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •चेन्द्रं C₀₂ 115c पूर्व०] C^ΣK₈₂K₇E; पूर्व
 K₁₀ 115cd •न्यदेहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •न्य देहि C₀₂ 115d शक्र] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 शक E • वै] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वै: C₄₅ 116b •कर] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •कर: C₄₅E
 116c विष्णुहस्तान्मया] C^ΣK₈₂K₇E; विष्णुहस्ता मया K₁₀ 116d फलं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 फल C₄₅ 117b •लोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •लोक C₀₂ • •श्वर] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 •श्वरं C₄₅, •श्वx K₁₀ 117c सर्व एवोपजग्मुस्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; सर्व एवोपजग्मुस्ते C₉₄ (un-
 metr.), xxxxxxxx K₁₀ 117d फलार्थं मधुसूदनम्] C^ΣK₈₂E; xxxxxxxx K₁₀, फलालार्थं मधुसूदनम्
 K₇ 118a एवमुक्त्वा गताः सर्वे] C^ΣK₈₂; xxxxxxxx K₁₀, एवमुक्त्वा गता सर्वे K₇, एवमुक्ता गताः
 सर्वे E 118d विष्णुलोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विष्णुलोक C₀₂, xxxx K₁₀ 119d •धर]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •धरम् E 120 विष्णुरुवाच] C₉₄^{pc}C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; विष्णुरुच C₉₄^{ac}, om.
 K₈₂, विष्णु उवाच E 120a •दत्त०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •दत्तं E • •र्थे] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •र्थि
 E 120c शक्नोमि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शक्नोति C₄₅ • फलं दातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 फलन्दातु C₀₂ 120d त्वन्यत्करोम्यहम्] K₇; त्वन्यं करोम्यहम् C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E, xxxxxxxxम्यहम्
 K₁₀ 121a ब्रह्माण्ड०] C^ΣK₈₂K₁₀E; ब्रह्माण्ड० K₇ • भेतुं त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; भेतु
 त्वं C₄₅, भर्तुत्वं E 121b शक्नोषि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शक्नोति C₄₅ 121c अशक्यं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अशक्यं C₄₅ 121d •त्तम] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •त्तमम् E 122a एवमुक्तः
 पुनर्विष्णुः] C₄₅; एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, xxxx पुनर्विष्णुः K₁₀ 122b पुरन्दरम्]
 C^ΣK₈₂K₁₀E; पुरदरं K₇ (unmetr.)

फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥
 उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥
 मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यद्वातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥
 तवोपरोधादेवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥
 इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।
 विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतलशोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥
 प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥
 पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥
 सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥

122d सर्वं शक्नोमि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सर्वं शक्नोमि C₀₂, xx शक्नोमि K₁₀ 123c मम] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ममा० E 123d तत्फलैकं] C^ΣK₁₀K₇E; तत्फलं K^{ac}₈₂, तत्फलेकं K^{pc}₈₂ • पुरन्दर] C^ΣK₈₂K₁₀E; पुरन्दरं K₇ 124a दत्तं] C₀₂K₁₀; दत्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₇E • त्वेकं] C^ΣK₈₂K₁₀E; त्वैकं K₇ 124b •च्छसि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •च्छति C₉₄ 124c प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; प्रार्थया च गत्वैव 124d •ष्ठिप्रजा०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; •ष्ठिं प्रजा० C₄₅E, •ष्ठिप्रजा० C₀₂ 125a तवो०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ततो० E • •रोधादेवे०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •रोधा देवे० C₀₂K₁₀, •राधादेवे० E 125b •महम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; •मह K₁₀ 125c गताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; गता C₀₂E 125d पुरस्कृत्य] C^ΣK₈₂K₁₀E; पुनस्कृत्य K₇ • जनार्दनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जनार्दन C₀₂ 126a इन्द्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; इन्द्र C₀₂ • सूर्यः शशी चैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; सूर्य शशी चैव C₀₂K₁₀, सोमश्च सूर्यश्च E 126c विपुलः] C^ΣK₇E; विपुल K₈₂K₁₀ 126d •द्वयं तथा] E; •द्वयस्तथा C^ΣK₈₂K₁₀K₇ 127a •लोकं] C^ΣK₈₂K₇E; •लोक K₁₀ 127c •सदो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •सदं E • रम्यं] C^ΣK₈₂K₇E; रम्यां K₁₀ 128c •तल०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; •तरु० E 128d वैडूर्य०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; वैडूर्य० E • •कुट्टिमान्] corr.; •कुट्टिमां C₉₄, •कुट्टिमां C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, •कुट्टिमम् E 129b वज्रकाञ्चनवेदिकाम्] C₉₄C₄₅K₈₂; वज्रकाञ्चनवेदिका C₀₂K₇E, xxxxxxका K₁₀ 129c प्रवालस्फाटिको जाल] C^ΣK₇; प्रवालस्फणिको जाल K₈₂, प्रवालस्फाटिको जाल K₁₀, प्रवालस्फटिको जाला E 129d •क्षकः] C^ΣK₇E; •क्षकं K₈₂K₁₀ 130a पश्यते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; दृश्यन्ते E • विपुल०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; विपुला० E 130c पुष्पा०] C^ΣK₈₂K₁₀; पुष्प० K₇E • •ग्राः] em.; •ग्रा C^ΣK₈₂K₇, •ग्रा K₁₀, •या E 130d फलानामितका] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; फलानामितकां E 131a सर्व०] C₄₅K₈₂K₁₀E; सर्वे C₉₄C₀₂K₇ • वृक्षाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वृक्षा C₀₂ • •मया] C^ΣK₈₂K₇E; •मयो K₁₀ 131b सर्व०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सर्वे E 131c •गुल्म०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; om. K^{ac}₈₂ • •वल्ली] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •वली C₀₂

सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
 विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
 तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥
 चतुर्भूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
 चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥
 चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
 गायत्री वेदमाता च सावित्री च सुरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥
 व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
 वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।
 इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।
 अथर्ववेदोऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९ ॥

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance): सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
 रुद्रकन्यासमार्कीर्णैर्माहावृषभसंयुतैः ॥

132a सर्वे] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सर्वे C₉₄, सर्वं C₀₂ • दृष्टा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇^{pc}E; दृष्ट्वा
 C₄₅, दृ K₇^c 132b •क्षणः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •क्षण C₀₂ 132c •भौमं] C^{pc}K₈₂K₁₀E;
 •भौमं K₇ 133ab अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम्] C^{pc}K₈₂K₇E; xxxxxxxxxxxxxxxx K₁₀
 133cd विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम्
 C₉₄, xxxxxxxxxxxxxxxx K₁₀, om. E 134b •कोटिः] C^{pc}K₈₂K₁₀E; •कौटिलिः K₇ 134d •शोभिते]
 C^{pc}K₈₂K₇E; •शोभिता K₁₀ 135a •मूर्तिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •मूर्ति च C₀₂, •मूर्तिश्च K₁₀
 135ab •वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •वक्त्राश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C₀₂, •वक्त्र xxxxxxxx K₁₀
 135c चतुर्वेदः] C^{pc}K₈₂K₁₀E; चतुर्वेदः K₇ 135cd देवश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; देव च C₀₂
 136ab •वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते] C₉₄C₄₅K₇E; •वेदवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते C₀₂, •वेदावृतस्तत्र
 मूर्तिमन्तमुपासते K₈₂, वे xxxxxxxxxxxxxxxx K₁₀ 136c गायत्री वेदमाता च] C^{pc}K₈₂K₇E; xxxxxxxx
 K₁₀ 137a व्याहृतिः] C₉₄K₇E; व्याहृतिः C₄₅, व्याहृतिः C₀₂, व्याहृति K₈₂, xxx K₁₀ •प्रणवश्चैव]
 C₄₅K₈₂K₇E; प्रणवश्चैव C₉₄, प्रकृतिश्चैव C₀₂, xxxxx K₁₀ 137b मूर्तिमान्समुपासते] C^{pc}K₈₂K₇E;
 xxxxxxxx K₁₀ 137c वौषट्कारो वषट्कारो] C₉₄C₀₂K₈₂E; om. C₄₅, xxxxxxxx K₁₀, वौषट्कारो च
 सत्कारो K₇ 137d •कारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •कार C₀₂ 138b •शास्त्रं समूर्तिमत्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •शास्त्रसमूर्तिमान् C₀₂E 138c इतिहासः पुराणं च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; पुराणश्च
 C₄₅E, xxxxxxxx K₁₀ 138d सांख्य योगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सांख्य योग C₀₂, xxxxx K₁₀
 • पतञ्जलम्] C^{pc}K₈₂K₇; xxxxx K₁₀, पतञ्जलि E 139a आयुर्वेदो धनुर्वेदो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 •वेद धनुर्वेद C₀₂, xxxxxxxx K₁₀ 139b वेदो गान्धर्वमेव] C₉₄K₈₂; वेदो गान्धर्वमेव C₄₅, वेद
 गान्धर्वमेव C₀₂, xxxxxxxx K₁₀, वेदो गान्धर्वमेव K₇, वेदो गान्धर्वमेव E 139c अथर्ववेदोऽन्यवेदाश्च] E;
 अथर्ववेदान्यवेदाश्च C₉₄K₈₂K₇, अथर्ववेदान्यवेदश्च C₄₅ (unmetr.), अथर्ववेदान्यवेदाश्च C₀₂, अथर्ववेदान्यवेदां
 च K₈₂, xxxxxxxx K₁₀, अथर्ववेदान्यवेदश्च K₇ 139d मूर्तिमान् समुपासते] C^{pc}K₈₂K₇E; xxxxxxxx
 K₁₀

ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।
गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥
मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥
विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥
साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।
भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥
इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥
तवार्थायोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
यावत्कल्पसहस्राणि परार्थानि तपोधन ।
यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥
महेश्वर उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥

140ab ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; $xxxxxxxxxxxxxxxx K_{10}$ **140c** अर्घं
च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; अर्घ्यश्च C_{45} , अर्घ्यश्च E **141c** रविः सोमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; रविः सोमो K_{10} ,
शशी सूर्यो E **141d** गन्धर्वः] $C^{\Sigma}K_7E$; गन्धर्व K_{82} , $xxx K_{10}$ • प्लवगेश्वरः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}E$;
प्लवगेश्वरः C_{45}^{ac} , $xxxx K_{10}$, प्लवगेश्वरः K_7 **142a** विपुलश्च महासत्त्व] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; विपुलश्च
समासत्त्व C_{45} , $xxxxx$ सत्त्व K_{10} **142b** आस्यतां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; आस्यता C_{45} • आसने]
 $C^{\Sigma}K_{82}$; आसने: K_7 , आसने $K_{10}E$ **142c** साधु भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; साधु हो C_{45} , xxx
 K_{10} **142d** विपुलं तपः] $K_{82}K_{10}E$; विपुलं तपः C_{94} , विपुलतपः $C_{45}C_{02}K_7$ **143b** श्रिय]
 $C_{94}K_{10}K_7$; श्रियः C_{45} , श्रियः $C_{02}K_{82}E$ **143c** तोषिताः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7$; तोषिता $K_{82}E$ **144a** रुद्राः]
 $C^{\Sigma}K_{82}$; रुद्रा $K_{10}K_7E$ **144b** साध्याश्विनौ] K_{10} ; साध्याश्विन्यो $C_{94}C_{45}K_{82}$, साध्याश्विन्यो
 $C_{02}K_7$, साध्या यक्षो E • मरुत्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मरुत्तथा C_{02} **144c** भुङ्क्ष्व]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; भुत्त्वा K_{10} , भुंक्ष्व E • भोगान्यथोत्साहं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; भोगा यथोत्साहं K_{10} , भोगा
यथोत्साहं C_{02} **144d** लोके] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; लोक K_{10} **145a** कोटीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$;
कोटीनि C_{02} , कोटीना K_{10} **145b** तवार्थायोप.] $C_{94}K_{82}K_7E$; तवार्थायोप. C_{45} , तवार्थं याव.
 C_{02} , तवार्थायोप. K_{10} • कल्पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; कल्पितं C_{02} , कल्पितं $K_{10}K_7$, कल्पितान् E
145c सहस्राणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्राणा C_{45} **145d** अप्सरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
अप्सरो C_{02} • रूपिणी] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; रूपिणी E **146a** तवार्थायो.] C_{94} ; तवार्थायो.
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तवार्थायो. C_{02} , तवार्थो. E **146b** सर्पन्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; सर्पन्ति K_7
• भूषिताः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; भूषितः K_{82} **146d** परार्थानि] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पराणि
 C_{45}^{ac} • धन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; धनाः E **146f** उपभुज्यताम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; उपभुज्यताम्
 K_{10} **147b** विपुलो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; om. C_{45} , विपुले C_{02} **147c** भयत्रस्त] E ; भयत्रस्त
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$, भयत्रस्त K_7 **147d** अश्रु.] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; अश्रु. K_7 • पूर्णा.] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$;
पूर्ण. K_{10}

प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥
 विपुल उवाच ।
 भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
 स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।
 स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥
 तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरात्
 भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
 नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
 तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥
 श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत्
 आहूतसम्प्लवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।
 गर्भावासं न च त्वन्न च पुनर्मरणं क्लेशमायासपूर्णम्
 छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५१ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।

151d cf. Manu 1.98cd: स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd: इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

148a शिरसा] C⁵K₈₂K₁₀^{pc}K₇E; शिर K₁₀^{ac} 148c मधुरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मधुर C₄₅
 148d लोकं] C⁵K₈₂K₁₀K₇; लोके E 149c स्वप्नभूतमिवा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वप्नमितमिवा
 C₀₂ 149f बुद्धिर्जातान्धचेतना] C⁵; बुद्धिर्जान्धचेतना K₈₂^{ac}; बुद्धिर्जातान्धचेतना K₈₂^{pc}; बुद्धि जातान्धचेतना
 K₁₀; बुद्धि जातान्धचेतना K₇; बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ E
 150a तुभ्यं] C⁵K₈₂K₇; तुभ्यं K₁₀, नमस् E • त्रैलोक्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त्रैलोक्य
 C₄₅ • बन्धो] C⁵K₁₀K₇E; बन्धो K₈₂ • घोरात्] C₄₅; घोर्म् C₉₄C₀₂K₁₀E, घोः
 K₈₂, घोरात् K₇ 150b साज्जरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सा जरं C₀₂, साज्जनुं E •
 मरणं] C⁵K₈₂K₁₀^{pc}K₇E; णं K₁₀^{ac} • भयात्] E; भयं C⁵K₈₂K₁₀K₇ 150c नित्यं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नित्यं C₄₅ (unmetr.) • रोगां] C⁵K₈₂K₁₀K₇; रागां E • वासमनियतं]
 C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; वासमनियतं C₄₅, वासमनियतं K₈₂ • वपुषं त्राहि मां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 वपुषं त्राहि मां C₄₅ • कालपाशात्] C⁵K₈₂K₇E; कापाशात् K₈₂^{ac}, कालपाशान् K₁₀ 150d तिर्यं
 चान्योन्यभक्षं] C⁵K₈₂K₇; तिर्यं चान्यान्यभक्षं K₁₀, तिर्यश्चान्योन्यभक्षं E • शतशस्त्राहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 सतस त्राहि C₀₂ 151a श्रुत्वैवोवाच] C⁵K₈₂K₁₀K₇; श्रुत्वैव वाच E • मति] C₀₂E; मतिः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • मानयित्वा] C⁵K₈₂K₁₀; माणयित्वा K₇, मानयंवा E • यथावत्]
 C⁵K₈₂K₁₀K₇E; वत् K₈₂^{ac} 151b आहूत] C⁵K₈₂K₁₀K₇; आभूत E • सम्प्लवान्ते] C₀₂; सम्प्लवन्ते
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, संप्लवन्ते K₇ • भविष्यसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; भविष्य C₀₂, अविपलि E • मे
 जन्मलोभो न] C⁵K₈₂; मे जन्मलाभो न K₁₀K₇, यजन्मलाभानु E • भूयः] C⁵K₈₂K₁₀E; भूय K₇
 151c वासं न च त्वन्न] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; वासन्न C₄₅, वासा न च त्वन्न C₀₂, वासानुबन्धं न E •
 पुनर्मरणं] C₀₂E; पुनर्मरणं C₉₄K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), पुनर्मरण C₄₅ • पूर्णम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 पूर्ण C₀₂ 151d शत्रुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; शत्रु C₄₅C₀₂ • परमं] C⁵K₈₂K₇E; परम K₁₀
 152b विष्णुना] C₉₄EK₈₂K₁₀K₇; om. C₄₅ विष्णुनात् C₀₂

एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५२ ॥
 इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
 साध्यादित्यैर्मरुदुद्रैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५३ ॥
 अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
 स्वशरीरं दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५४ ॥
 एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।
 ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

152d ०महः] $C_{94}K_7E$; ०मह $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ **153a** रविणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; रविना C_{02} , शशिना E **153b** सोमेन] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सूर्येण E • पुनः पुनः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; पुन पुनः C_{45} (unmetr.), पुन च पुनः पुनः C_{02} **153a** ०दित्यैर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ०दित्यै म० C_{02} **153ab** ०रुदुद्रैर्विश्वेभिर्] E; ०रुदुद्रैर्विश्वेश्वि $C_{94}K_{82}$, ०रुदुद्रै विश्वाश्वि C_{45} , ०रुदुद्रै विश्वेश्वि C_{02} , ०रुद्रै विश्वे $\times$ K_{10} , ०रुद्रैर्विश्वेश्वि K_7 **154c** स्वशरीरं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शशरीरो C_{45} , स्वशरीर C_{02} , सशरीरं E • प्राप्तः] $C_{45}C_{02}$; प्राप्तं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ **154d** ०पूजया] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; ०पूजनात् E **155b** ०नेकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; ०नेकानि K_{10} **155c** ब्रह्माणं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्राह्मणः C_{45} , ब्रह्मणं C_{02} **155d** विष्णुर्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विष्णु वि० C_{02} • ०जगत्प्रभुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ०जगत्प्रभु C_{02} **Colophon:** वृषसार०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; वृष० K_{10} • ०ख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; ०ख्यान नामाध्यायो द्वादश K_7 , ०ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E